

50308

FÖLD —ÉS— EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS
SZEMLE SZERKESZTI:

KOGUTOWICZ
KÁROLY

V. ÉVF.
ELSŐ—MÁSODIK SZÁM
1925.

SZERKESZTŐSÉG:
SZEGED, EGYETEMI FOLDRAJZI INTÉZET
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFOLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADÁSA
BUDAPEST.

TARTALOM.

	Lapszám
<i>Winkler Elemér</i> : Sopron emberföldrajzi leírása	1
<i>Banner János</i> : Szeged települése	18

Apró közlemények.

<i>Dornyai Béla</i> : A bakonyi Hölgykő nevéről	55
<i>Bátty Zsigmond</i> : Peskő	59
<i>B. Zs.</i> : Az erge-hez. — Lápos	59
<i>Czakó István</i> : Újabb közigazg. változások Csonka-Magyarország területén	60

Szemle.

<i>Fodor Ferenc</i> : Magyarország gazdasági földrajza (<i>Laky Dezső</i>)	39
Uj Magyar topografiai térkép (<i>Kogutowicz Károly</i>)	50
<i>J. F. Horrabin</i> : An outline of Economic Geography (—z).	51
<i>A. Hettner</i> : Der Gang der Kultur über die Erde. (<i>Kogutowicz K.</i>)	52
<i>Thirring Gusztáv</i> : Sopron civitas fidelissima (—z)	54
<i>Norbert Krebs</i> : Landeskunde von Deutschland. —z.	54

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI SZAKOSZTÁLYA BUDAPEST VII., ISTVÁN.ÚT 91–93.

A Magyar Néprajzi Társaság mindenik tagja egyszerű bejelentés révén tagja lehet a szakosztálynak. Külön tagdíj nincs.

A Magyar Néprajzi Társaság tagdíja: évi 2 aranykorona. Ennek ellenében minden tag megkapja a „NÉPELET” című szemlét. A társaság és a szakosztály tagjai kedvezményes áron fizethetnek elő a »Föld és Ember«-re, és nagy kedvezménnyel kapják a szakosztály egyéb kiadványait is.

FÖLD és EMBER

negyedévenként megjelenő tudományos szemle. Előfizetési ár egész évre 70,000 korona, kedvezményes 42,000 korona.

A kedvezményt tanárok, köztisztviselők is megkapják.

A szakosztály kiadásában megjelent:

Kogutowicz Zsebatlasza 1922-re: Harmadik kiadás. Szerkesztette: Bátty Zsigmond és Kogutowicz Károly. Tartalmazza Magyarország monografiáját térképeken és grafikonokon.

Kogutowicz Zsebatlasza 1923-ra: Második kiadás. Európa országainak ismertetése írásban, térképeken és grafikonokon.

Kogutowicz Zsebatlasza 1924-re: Az idegen világrészek ismertetése írásban, térképeken és grafikonokon.

Kogutowicz Zsebatlasza 1925-re: Földrajz dióhéjban.

Egy-egy évfolyam ára 28,000 K. — Kedvezményes ára 20,000 K.

Sopron emberföldrajzi leírása.

Bevezető. Dolgozatom nem más, mint tömör emberföldrajzi vázlat. Sopron mindenkor előkelő helyet foglalt el a hazai városok között; történeti szerepe, gazdasági és szellemi jelentősége, magasfokú kultúrája miatt megérdemli, hogy vele foglalkozzunk. Az 1921-i népszavazás oly öröndetes és felemelő történeti tény, amely mellett nem haladhatunk el közömbösen. Mindezen tényezők városunkra terelik a figyelmet s annál is inkább kötelességünk vele foglalkozni, miután róla szóló földrajzi munkánk alig van. Tudatában a nehézségeknek, mégis örömmel és szeretettel fogtunk feladatunkhoz, mert hálás a tárgy, amelyről szólni fogunk.

I. Történelmi vázlat.

Mikor telepedett itt le az ember? E kérdésre azon leletek adnak választ, amelyeket a városban és közvetlen környékén találtak. A Dudlesz-erdőtől északkeletre neolit-kori sírhalmokat ásatott fel Paúr Iván. A pozsonyi országút mellékén, a fegyház mellett, a Szent Mihály- és a Bécsi-kapu közötti városrészben bronzkori telepeket sejtenek. A régebbi (hallstatti) vaskornak legkiválóbb emlékei a Burgstallon és a Váris-hegyen találhatók. A Burgstall 478 m magas kúpján kettős sánccal védett őstelep volt. A lakók itt is temetkeztek, aminek emléke valami 200 sírhalom. A Váris-hegyen valami 37 putrit találtak. A La Tène-kornak fő lelőhelye a Bécsi-domb. Az a nép, amely városunk környékét a Kr. e. IV. századtól kezdve lakta, a kelta volt. A talált tárgyak azt igazolják, hogy a műveltségnek magasabb fokán állottak. Uralmuknak a rómaiak vetettek véget, akik Augustus uralkodásának utolsó évtizedében elfoglalták Pannoniát. A kelta Scarban romjain épült fel a római Scarbantia, amely fekvésénél fogva fontos helye lett Pannoniának, mert itt futottak össze az utak Sabariából, Carnuntumból, Arabónából, Petóvióból. Ma már teljes pontossággal nem tudjuk, hol feküdt a római város. A római Scarbantia valószínűleg a mai belváros területén épült, de a Deák-téren és a Csengery-utcában is találtak épületnyomokat, a Papréten pedig 1879-ben római mozaikpadlót találtak.

A város közvetlen környéke — Bella szerint — sokkal lakottabb volt a rómaiak korában, mint jelenleg. A szelíd erdőkoszorúzza lankák tövében kellemes nyaralók, villák épültek, ahol családja körében pihente ki fáradságait a római hivatalnok és kereskedő. Ezen villák ma már régen eltűntek a föld színéről, lakóinak emléke is feledésbe ment, csak itt-ott bukkan fel néha néhány római pénz vagy tárgy az ásó és a kapa nyomán.

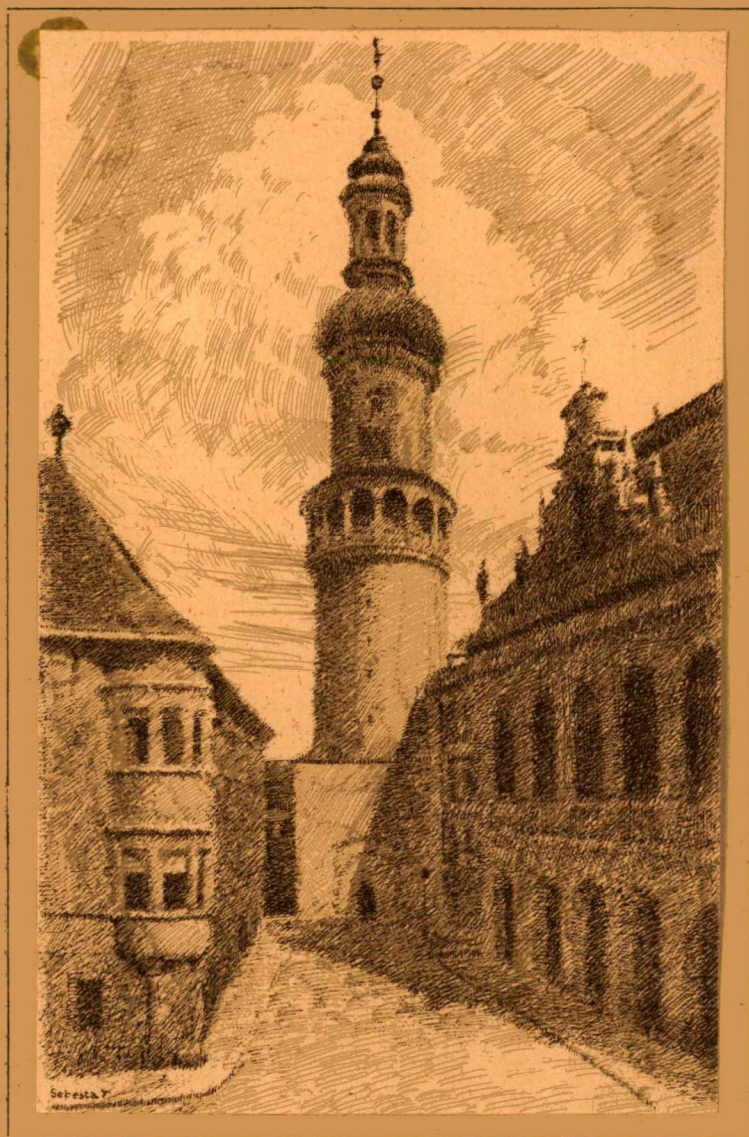
A római írók közül Plinius említi Sopront legelőször a Kr. u. I. században. Ptolomeus is megjelöli Sopron fekvését. Városunk helyét azonban leghatározottabban az Antoninus-féle itinerarium jelöli

meg. A római kultúra telepített vidékünkre két fontos és kedvelt növényt: a gesztenyét és a szőlőt. Sopron a germánok Oedenburg név alatt ismerték, a frankok pedig Cyperon névvel ruházták fel, amit az itteni nádasokkal magyaráltak. A rómaiak után a népvándorlás korában itt ideig-óráig letelepülő népekről nincs sok mondanivalónk, Sopron mai arcához nem sokkal járultak hozzá. Átvonuló felhők voltak csupán, hol viharfelhők, hol bárányszerűek, a magyar nemzetnek kellett ezt a földet elfoglalni, hogy Scarbantia romjain a mai Sopron felépüljön.

A magyar királyok alatt városunkat 1162-ben III. István egyik oklevelében említik először Suprun néven. A város kapu két ország között, nem csoda tehát, hogy fekvése miatt kereskedő és fosztogató katonáknak egyaránt útba ejti. Igazi jelentőségre Sopron a XIII. század második felében emelkedett. Az akkori zavaros bel- és külpolitikai viszonyok és a közeli határ nem egyszer válságos helyzetbe hozták. Nehéz időt élt át városunk 1273-ban, midőn a nagyravágyó cseh király, II. Otakár ostromolta. A város német polgárai keményen ellentállottak, noha a vetőgépek jelentékeny károkat tettek a falakban és a védőkben. Csak árulással tudta II. Otakár megvenni a várost és mikor elvonult, kezeseket is vitt magával: a polgárok gyermekeit. A város azonban továbbra is megmaradt a magyar király hűségén és 1276-ban készséggel nyitotta meg kapuit IV. László előtt, noha a polgárok gyermekei a cseh király kezén voltak. Ezen hűségéért kapta Sopron városa 1277-ben a bíróválasztási jogot. Ezen kiváltság birtokában lett város, a polgárok falat építhettek, tornyot emelhettek, büntügyekben ítélkezhetek, a hétnek egyik napján hetivásárt tarthattak. A hely jelentőségét I. Károly király is felismerte, midőn egyik oklevelében az ország kapujának nevezi. Gazdaságilag az Anjouk emelték ki előbbi jelentéktelenségéből, midőn 1344-ben és 1371-ben országos vásártartási jogot adtak a városnak. Ezzel a nyugati végeken Sopron Pozsony mellett az ország legjelentékenyebb városa lett. Zsigmond király 1402-ben a fontos árúmegállítási és árúlerakási jogot adja a városnak és ugyanezen évben felmenti a soproni kereskedőt az árúmegállítási és árúlerakási kényszere alól az egész országban, sőt a tengerparton is. Akkor kezd Sopron belekapcsolódni a nemzetközi árúforgalomba is, a Zsigmond korából fennmaradt vámárúszabályzat már sok külföldi árúra szab illetéket. A városhoz tartozó jobbágyfaluk száma a XV. század első felében hétre emelkedett; Soproné volt: Bánfalva, Balf, Ágfalva, Medgyes, Harka, Klimpa, Kópháza. E faluk mind 4–8 kilométerre vannak a várostól és vele már régen szoros gazdasági kapcsolatban éltek. Mátyás király 1464-ben az arany bullában örökíti meg mindazon kiváltságokat, amelyeket ősei 1277 óta adtak a városnak és 1465-ben négyre emeli az országos vásárok számát.

A mohácsi katasztrófa és a kettős királyválasztás döntőleg folyt be városunk sorsára: helyzete hozta magával a nyugat felé való orientálást.

A nagy reformátortól megindított vallási mozgalom nálunk is korán jelentkezik. Alig a mohácsi vész előtt, 1524-ben lefolytatott per

A SOPRONI VÁROSTORONY.

arról tanuskodik, hogy az új vallásnak városunkban igen korán voltak hívői. Németországi kereskedők, külföldi egyetemekről hazatért diákok, vándorútjukról visszatért iparosok lehettek első terjesztői az új hitnek. Az egyetértés a két vallás hívei között eleinte a lehető legjobb volt; együtt használták a templomot és a temetőt, csak 1565-ben vált el az ág. h. ev. egyházközség a katolikusoktól és kezdi meg önálló életét. Ettől kezdve Sopron politikája hasonlít a kétarcú Janushoz. Lakói, vezetői nagyrészt protestánsok, de a politika, amit a város körültekintő vezetői folytatnak, határozott királypárti politika volt. A város fekvése és a vezetők mérsékelt, higgadt, kalandoktól tartózkodó, országos politikába bele nem avatkozó felfogása irányította azt a belső ellentmondásokon felépített opportunistá politikát. Pedig ilyen politikát folytatni nem volt éppen könnyű, mert az államhatalom részéről vallásuk miatt elég sok zaklatás, üldözés érte őket. Városaink vezetői akkoriban általában ilyen, a helyzethez alkalmazkodó politikát folytattak és ezért ne csodáljuk, hogy Sopron fekvése folytán nem csatlakozott a vallási és politikai függetlenségért folytatott mozgalmakhoz.

1605-ben Bocskay István hadai ostromolják a várost. Némethy Gergely hajdúvezér május 18-án Sopron előtt terem, de a város erősebb ostromára csak május végén került a sor. A város keményen ellentállt; a harcokban a külváros egészen leégett, míg a belvárosban csak 3–4 ház lett a tűz martaléka. A Bethlen-féle felkelés idején Sopron rövid időre a fejedelemnek hódol. Bethlen 1619 november 30-án vonul be a városba. 1621 május 22-én Sopron ismét meghódol a királynak. Teljesen átmeneti jellegű volt Thököly uralma 1683-ban, csupán két hónapig tartott.

II. Rákóczi Ferenc felkelése hosszú időre hadi színtérre tette városunkat és közvetlen környékét. 1704 január 5-én jelennek meg az első kurucok a város előtt. 1705 december 23-án Bottyán János veszi át az ostrom vezetését, aki kíméletlen eréllyel lát az ostromhoz és december 24-én ágyútűz alá veszi a várost. 1706 január 6-án minden eddiginél hevesebb ostromot intéz a város ellen, de hiába. Még 1709 őszén is itt vannak a kurucok s október elején szüreti szünetet kötnek a polgársággal. A város 7500 forintot fizetett a kurucoknak és a polgárok békében leszüretelhettek. A kuruc háborúk főleg a város földjein, szőlőskertjeiben, falvaiban okoztak nagy károkat. De a nehéz évek elmúltak és jött hosszú, nyugodt fejlődés háborúk nélkül. Csak a hétéves háború (1756–1763) okozott közvetve károkat a soproniaknak. A soproni bortermelők ugyanis a háborúig nagy mennyiségben szállítottak bort Sziléziába. A borszállítás a háború alatt szünetelt, utána pedig a megváltozott politikai viszonyok miatt nem lehetett többé Sziléziába bort szállítani.

Innen kezdve békés, nyugodt polgári élet volt a város osztályrésze, amelyet az 1809-i francia megszállás és az 1848/49-i mozgalmak alig zavartak meg. A kiegyezés óta fokozott fejlődésnek és magyarosodásnak indult a város. A városra is veszteségteljes világháború és a forradalmak lezajlása után fenyegetően tornyosodott a város fölé

a mesterségesen fölszított nyugatmagyarországi kérdés. És ha nem akadt volna néhány bátor ember, akik életüket tették kockára a városért, ma Sopron egy idegen állam kötelékében élne. A velencei egyezmény és a népszavazás már csak következménye bizonyos előzményeknek, amelyeknél a diplomácia csak a közvetítő és az egyeztető szerepét játszotta. Az 1921. december 14-i népszavazás döntött a város sorsáról. Magyarország mellett szavazott 12.236, Ausztriára pedig 4620. Az a 72%-nyi többség, amely a városban Magyarországra adta szavazatát, mentette meg a vidéket, mert ott 56% szavazott Ausztria mellett. Sopron ezen hűségéért a magyar törvényhozástól a „Civitas fidelissima“ kitüntető jelzöt kapta. A város a részek lecsatolásával sokat, szinte pótolhatatlant veszített. Elvesztette igazi háttérét, amely táplálta, forgalmát növelte, ipara, kereskedelme nehéz helyzetbe került, csak törzs lett tagok nélkül. A fővárossal való közlekedés még mindig nehézkes,¹ Sopron jelentéktelen, a forgalom nagy országútjától távol eső, peremváros lett.

Hogy a történelem végtelen útján mi vár még erre a városra, azt ki tudhatná? A mostani nemzedék feladata átélni, helyesebben mondva átszenvedni ezt a passzív korszakot, megmenteni és amennyire lehet, fokozni a meglevő értékeket és várni...

II. A lakosság.

Hogy mennyi volt a régi Sopron lakossága, arra nézve csak megközelítőleg tudunk válaszolni. Dr. Pollák az 1879-i telekkönyv alapján 2000 főre becsüli a XIV. századi Sopron lakosságát. A XVII. századi Sopronban 6000–7000 lélek lakhatott. Az utolsó 120 esztendőben következőképen alakult városunk lakossága:

1802-ben	12.319 ²	1869-ben	21.108
1839-ben	13.385 ³	1880-ban	23.222
1846-ban	14.987 ⁴	1890-ben	27.213
1850-ben	16.726	1900-ban	30.628
1857-ben	18.898	1910-ben	33.932
1920-ban	35.248		

Összehasonlítás kedvéért közöljük a szomszédos Szombathely lakosságát a XVIII. század közepétől:⁵

1754-ben	2.137	1841-ben	4.518
1780-ban	1.952	1846-ban	4.317
1815-ben	3.591	1857-ben	5.853

¹ Budapest ma 6 óra alatt érhető el leggyorsabban. Győrbe 2½ óra, Szombathelyre 1½ óra alatt juthatunk. Nehézséges az összeköttetés a Balaton felé. Budapesttel még most sincs közvetlen gyorsvonat.

² Bredeczky: Beyträge zur Topografie des Königreichs Ungarn. Wien, 1803, 108–9. l.

³ Fényes: Magyarország statisztikája. Pest, 1842, I. 34. l.

⁴ Fényes: Magyarország leírása. II. rész. Pest, 1847. 109–10. l.

⁵ Kerekes: Szombathely települése. Földrajzi Közlemények. 1923

1870-ben	7.561	1900-ban	23.309
1880-ban	13.225	1910-ben	30.947
1890-ben	16.133	1920-ban	34.710

A különbség szembetűnő és az összehasonlítás sehogy sem üt ki Sopron előnyére. Szombathely, amely a multban városunkkal összehasonlítva jelentéktelen kis település volt, folyton fejlődik, növekszik, Sopron népessége ellenben hanyatlik. A szaporodási százalékot figyelembe véve, ha néhány 30.000—40.000 lakosú várost összehasonlítunk, a következő eredményt kapjuk:⁶

	Szaporodás 1900—1910	%-ban 1910—1920
Székesfehérvár	13·9	6·2
Makó	3·0	6·3
Cegléd	12·7	9·0
Sopron	1·4	3·9
Szombathely	25·0	12·2
Szolnok	13·4	13·1
Szentes	0·9	2·8

Kedvező jelenség, hogy városunk a nehéz háborús évek dacára 1910—1920 között sokkal jobban gyarapodott, mint 1900—1910-ig. Még jobban fogjuk látni a különbséget, ha a 40—50 év előtti népmozgalmi adatokat egybevetjük a maival.⁷

Az 1871—1882. évek között

házasságkötés volt évenként átlag 167 (1000 lélekre esik 7·5)					
születés	”	”	”	800 (” ” ” 36·9)
halálozás	”	”	”	675 (” ” ” 30·7)

Tehát magas születési arányszámmal szemben áll igen magas halálozási arányszám.⁸ Érdekes összehasonlítani ezen adatokat az 1910—1920. évek népmozgalmi adataival.

Ezekben az években

házasságkötés volt évenként átlag 229 (1000 lélekre esik 7·3)					
születés	”	”	”	766 (” ” ” 22·5)
halálozás	”	”	”	663 (” ” ” 17·0)

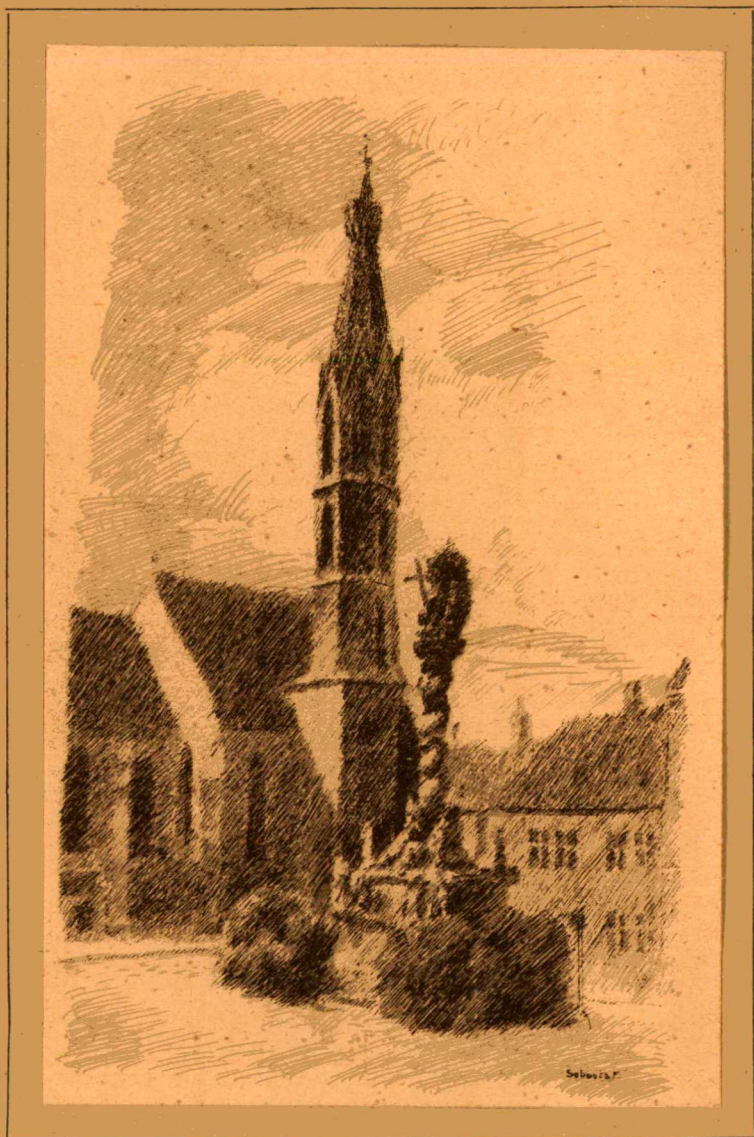
A két statisztikát összehasonlítva, érdekes eredményre jutunk. A házasságkötés arányszáma 50 év alatt nem változott; lényegesen csökkent a halálozási arányszám, ami a kultúra haladására, az egészségügyi viszonyok javulására mutat. De csökkent ezzel együtt a születés is és csökkent állandóan az utolsó négy évben.⁹ Az elmaradt szüle-

⁶ Bibó István: Az 1920. évi népszámlálás tanulságai. Föld és Ember, 1924. I. szám.

⁷ Dr. Gaár: Sopron város népességi mozgalma az 1871—1882. években. Sopron, 1887.

⁸ A 70-es években még nem volt vízvezeték és dr. Gaár szerint a rossz ivóvíz lényegesen növelte a halálozást. Főleg tifuszos betegség volt sok.

⁹ Születés 1921-ben 778, 1922-ben 725, 1923-ban 713, 1924-ben 687. Szaporodás negatív. A házasságkötés is 200-on alul volt 1924-ben.

A SOPRONI BENCÉS-TEMPLOM.

téseknél jól látni a háború hatását. Az 1915—1918-ig terjedő időben 487 fővel több a halálozás, mint a születés. Szociális téren nagy és nemes feladat vár az anya- és csecsemőgondozóra, amely 1917 jún. 1 óta működik városunkban. Az anyák felvilágosítása a helyes és okos szerű csecsemőgondozásról, a szegényebb anyák segélyezése, a legfiatalabb nemzedék egészsége feletti állandó éber őrködés feladata ezen intézménynek. Bár az intézet még rövid multra tekinthet vissza, áldásos hatása már is jelentkezik: hosszas küzdelem után sikerült a csecsemőhalandóságot lejjebb szorítani.¹⁰ A betegségek közül még mindig erősen pusztít nálunk is a tüdővész.

Vallásra nézve a következő érdekes statisztikát kapjuk Sopron város lakosságáról:

	1802 ¹¹	1910	1920
r. kath.	6763 54·0%	21.752 64·1%	22.438 63·7%
g. kath.	4	41	74
ág. h. ev.	5492 46·0%	9427 27·8%	9713 27·5%
ev. ref.	13	403 1·2%	468
g. keleti	11	32	29
izr.	36	2255 6·6%	2483 7·0%
unitárius	—	19	22
egyéb	—	3	21

A vallási statisztikát szemlélve, feltűnő a r. katolikusok és az izraeliták nagy számbeli emelkedése és az ág. h. evangélikusok stagnálása. 1802-ben a lakosságnak 54%-a volt r. kath. és 46%-a ág. h. ev. Százhusz év múlva r. kath. van 64%, ág. h. ev. pedig csak 27%. E csökkenésnek magyarázatát próbáljuk adni. Vidékünkön, ahol r. katolikusok és ág. h. evangélikusok régi idő óta együtt élnek, általános tapasztalat, hogy a katolikusok általában szegényebbek és a vagyon nagyrészt protestáns családok kezén van. Mi lehet ennek az oka? Miután szorgalomban, takarékoságban nem maradnak el a többiek mögött, csak úgy tudom megérteni, hogy náluk nagyobb a gyermekáldás, a vagyon megoszlik, míg az ág. h. evangélikusok, akár az erdélyi szászok, szaporátlanabbak, de vagyonosak. A házasságkötésnél is szigorúan őrködnek arra, hogy megfelelő vagyonok kerüljenek együvé. Mással, mint ezzel, nem tudom magyarázni a r. katolikusoknak nagy számbeli megerősödését.¹²

Érdekes áttekintést nyújthatunk a lakosság foglalkozásáról is:¹³

¹⁰ Az 1879—1884. években Sopronban 100 öt éven alul elhalt gyermek közül meghalt 0—12 hónapos korában 57. 1918-ban 14·4% a csecsemőhalandóság. 1921-ben a nem gondozottaknál 9·94%, a gondozottaknál 6·2%, 1922-ben 12·5%, 1923-ban 9·7%, 1924-ben 8·4%.

¹¹ Bredeczky i. m. 108—9. l.

¹² Az evangélikusok számbeli kisebbségük dacára igen jelentékeny szerepet játszanak a városi politikában, a társadalmi és a szellemi élet terén is. Éppen az mutatja értéküket, nagyobb aktivitásukat.

¹³ Az 1920-as adatokhoz nem tudtam hozzájutni.

	1910
őstermelés	14.4%
bányászat	5.0%
ipar	27.8%
kereskedelem, hitel	8.4%
közfoglalkoztatás, szabad foglalkozás	10.8%
védő	8.1%
napszámos	2.0%
házi cseléd	5.2%
egyéb, ismeretlen	10.8%

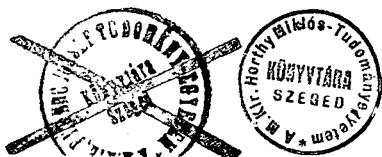
Dacára annak, hogy a lakosság negyedrésze foglalkozik iparral, Sopron még sem jellegzetes iparos város. Tekintélyre, súlyra igen jelentékeny az őstermelő és a kereskedő osztály.

Csalódnak azok, akik Sopront félig-meddig német városnak tartják. A legutolsó népszámlálás abszolút többséget hozott a magyar-ságnak.

	1910	1920
magyar	15.022 45.1%	17.166 48.7%
német	17.318 51.9%	16.911 48.0%
tót	184	85
oláh	—	19
ruthén	—	4
horvát	781	733

1910-ben a lakosságnak 74.6%-a beszélt magyarul és bár a cégtáblák egyrésze kétnyelvű is, ha a lakosságnak egyrésze nem tanult meg és nem is fog megtanulni magyarul, újabban a magyarság öröndetesen megerősödött.

Mit írhatunk az itteni német gazdanépről? Talán olyan valaki, aki körükből nőtt ki; bizonyára úgy csoportosítaná a tényeket, hogy a hatás végeredményben kedvező lenne. De sajnos, nekünk nem jutott ez a szerencse és kissé ridegebb objektivitással kell róluk képet rajzolni, bár nem fogjuk elhallgatni jó tulajdonságaikat sem. Az itteni németiség nyelvre és fizikumra nézve rokon a hienc népfajjal. Hogy már Nagy Károly korában is itt laktak-e, vagy pedig később, a honfoglalás után jöttek hazánkba: ezen kérdéssel nem foglalkozunk. Tény csupán az, hogy évszázadok óta lakói e vidéknek. Testük erős, rugalmas, munkabíró, lelkük kissé durva, nyers, gyakran brutális. Testileg kissé eltérnek attól a típustól, amit ideális szépségnek neveznek. Főleg a nők vénülnek korán, míg a férfiak között sok szép, napbarnított, izmos alakot találunk. A munkától nem félnek; ha a munka ideje eljön, kora hajnaltól késő estig dolgoznak. Jó katonák, szívósak, bátrak, a támadás az elemük, amely nekik jobban megfelel, mint az idegfárasztó, hosszas védelem. Általában tüzeesebbek, temperamentumosabbak, mint a németek szoktak lenni, talán itt már valami magyar hatás mutatkozik. Földműveléssel és főleg bortermeléssel foglalkoznak és talán ez utóbbi okozza, hogy a jó italt nem vetik meg. Ruházatban, életmódban most már nagyrészt ők is eltértek a hagyomá-

nyoktól, levetették őseik viseletét és városi ruhában járnak. Még a férfiak ruházkodásában több a hagyomány szeretete. A nők a kék színt kedvelik leginkább, míg a férfiak ünneplő ruhája fekete, amihez csizma járul és pörge kalap. Hétköznapi gyermeknél, felnőttél általános a kék kötény. Gyermekük (tisztelet a kivételnek) nem a legjobb nevelésűek, rakoncátlanok, durvák. A nép felfogása meglehetősen konzervatív; makacs, sőt káros esőkönyösséggel ragaszkodnak a régihez. Miután a városi képviselőtestület egy részét ők képezik, gondolhatjuk, mily nehéz reformokat megvalósítani. Forradalmak, nagy változások alig hozták hullámszásba e nép józan, higgadt lelkét. Csak a nacionalista izgatások vadították meg a háború utáni években. Hibái mellett is érdekes és erős nép, talán az egyetlen társadalmi osztály, amely megőrizte sajátos vonásait.

III. Gazdasági viszonyok.

A régi Sopron gazdasági viszonyairól alig vannak adataink. Az 1715-i összeírás meglehetősen gyér és hézagos.¹⁴ Bármily fejlett is volt régente városunkban az ipar és a kereskedelem, a régi Sopron inkább agrárváros volt. Ezen állításunkat elsősorban az iparosok végrendeleteire alapítjuk. Az iparosoknak sohasem kizárólagos kérése az ipar, hanem legtöbbször volt szántóföldjük, szőlőskertjük is, jelölve annak, hogy egyedül az ipar után megélni nem tudtak. És most is, dacára annak, hogy százalék szerint többen foglalkoznak iparral és kereskedelemmel, mint őstermeléssel, az őstermelés igen jelentékeny jövedelmet biztosító foglalkozása maradt a lakosságnak.

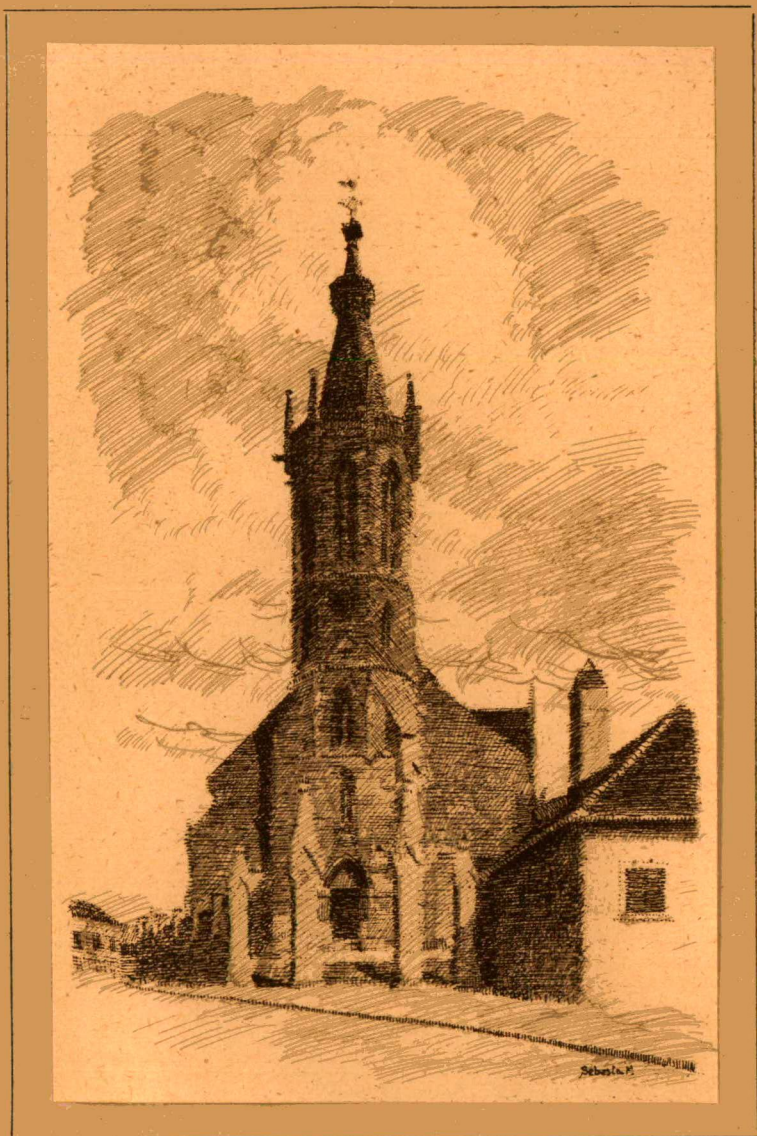
Sopron határa így oszlott meg:

	1895		1925	
szántó	6.044 kat. hold	5.925 kat. hold	401 □-öl	
kert	380 „ „	431 „ „	967 „	
rét	1.073 „ „	1.384 „ „	726 „	
szőlő	1.376 „ „	1.721 „ „	1.080 „	
legelő	866 „ „	796 „ „	348 „	
erdő	10.551 „ „	9.999 „ „	1 „	
nádas	122 „ „	701 „ „	1.463 „	
nem termő ..	2.462 „ „	1.552 „ „	879 „	
összes ..	22.874 kat. hold	22.512 kat. hold	1.068 □-öl	

Legtöbbet bír maga a város. Sopron város birtokában van:

szántó	1.665 kat. hold	39 □-öl
kert	77 „ „	459 „
rét	646 „ „	996 „
szőlő	27 „ „	447 „
legelő	784 „ „	1.050 „
erdő	9.999 „ „	1 „
nádas	537 „ „	427 „
nem termő	1.030 „ „	444 „
összes ..	14.746 kat. hold	1.030 □-öl

¹⁴ Szántó 4441½ köblös, irtvány 8½ köblös, rét 251 kaszás, szőlő 11.265 kapás.

A SZENT-MIHÁLY-TEMPLOM SOPRONBAN.

A birtokosok legnagyobb része törpebirtokos. 3140 birtokosnak van 10 holdig terjedő birtoka, 100 birtokosnak 50 holdig és háromnak 100 holdig terjedő birtoka van.

A termelés mintaszerű és rendkívül intenzív. Az 1920-as évi kimutatás szerint termett:

buza	802	kat. holdon	6.525 q	(1 holdon	8.14 q)
rozsa	1.069	„ „	7.676 q	(1 „	7.18 q)
árpa	692	„ „	5.351 q	(1 „	7.73 q)
zab	306	„ „	2.341 q	(1 „	7.65 q)
gabonaféle	2.869	„ „	21.893 q		

Kapásnövény termett:

tengeri	182	kat. holdon	2.265 q	(1 holdon	12.45 q)
burgonya	803	„ „	41.645 q	(1 „	51.86 q)
takarmányrépa .	600	„ „	125.920 q	(1 „	209.87 q)
cukorrépa	75	„ „	12.896 q	(1 „	174.95 q)
együtt ..	1.660	„ „	182.726 q		

Szálás takarmány termett:

bükköny	56	kat. holdon	933 q	(1 holdon	16.66 q)
lucerna	466	„ „	8.500 q	(1 „	18.24 q)
lóhere	630	„ „	9.108 q	(1 „	14.46 q)
egyéb	104	„ „	10.400 q		
együtt ..	1.256	„ „	28.941 q		

Összes termelés volt 1920-ban 241.295 q.

Jelentékeny volt mindig Sopron bortermelése. Ősidők óta kedvenc foglalkozása és jelentős kereseti forrása az itteni lakosságnak a bortermelés. Jellemzően mondja az 1694-i községi jegyzőkönyv: „Das Weinwesen betreffend ist es Gemeiner Stadt und die arme Burger-schafft einzige Nahrung und gleichsam die Seele.“ A régi Sopron szőlői meglehetősen nagy területet foglalhattak el. Egy 1798-i adat szerint Sopronban volt akkor 32.000 font vagy 1,920.000 □-öl szőlő. Fényes Elek a XIX. század első felében szintén ennyire teszi Sopron szőlőterületét. A termelt bor természetesen nem mind a soproni gazdák asztalán fogyott el, hanem jócskán került kivitelre is. Főleg Szilézia lengyel lakosai vették szívesen a soproni bort, míg a hétéves háborúval beálló zavarok egyelőre megakasztották a soproni bor kivitelét; a háború után pedig ez a terület végleg Poroszországhoz csatoltatott és a soproniak itteni piacukat elvesztették. A soproni bornak akkoriban, úgy látszik, országos jó híre volt. Schwartner így ír róla egyik munkájában: „Den nächsten Platz nach dem Tokaier räumt man gewöhnlich den Oedenburger und Ruster Weinen ein. Ihre Güte hat besonders Schlesien bereits vor Jahrhunderten anerkannt, und vorzüglich köstlich ist auch in der That die Frucht des Weinstockes, welcher an dem Ufer des Neusiedler Sees gezogen wird.“ Ezek a régi, hogy úgy mondjam, patriarchális idők azonban már

elmúltak. Jelenleg a valamikor jobb napokat átélt soproni bortermelés nehéz válsággal küzd. A szőlő amúgy is kényes növény, betegségek, jégeső vagy hirtelen beálló hideg idő egyszerre semmivé tehetik a gazda egész évi fáradságos munkájának nehezen megszolgált gyümölcsét. Hozzájárulnak még kiviteli nehézségek is. Miután Ausztriával még nincsen állandó kereskedelmi szerződésünk, a magyar borokat igen megdrágítja a magas vám és ezért nem tudunk konkurrálni a jóval olcsóbb olasz borokkal. E nehéz viszonyok, a drága napszám és sok egyéb méltán keserítik el a termelőket és ha javulás nem jön, sokan inkább kivágják szőlőjüket és mással ültetik be. A termelés évek szerint természetesen nagyon változó volt és függ elsősorban nemcsak az időjárástól, hanem a helyes kezeléstől is. 1911-től kezdve 1924-ig így alakult Sopron bortermelése:¹⁵

1911-ben	17.017 hl	1917-ben	30.080 hl
1912-ben	8.285 „	1918-ban	25.280 „
1913-ban	7.375 „	1920-ban	19.551 „
1914-ben	29.780 „	1921-ben	44.800 „
1915-ben	32.501 „	1922-ben	40.175 „
1916-ban	5.169 „	1923-ban	30.501 „
1924-ben	2.723 hl		

Évtizedek óta nem volt ilyen rossz termés, mint a legutolsó esztendőben. Előidézte a virágzáskor beálló néhány napos hűvös eső és a penész.

Helyesebb kezelés mellett nagy értéket jelenthetne városunknak a sok gyümölcsfa. Vidéki városaink között talán nálunk van legtöbb. 1895-ben volt: almafa 10.360 darab, körtefa. 10.126, cseresznye 3266, szilvafa 12.776, meggy 769, őszibarack 8199, kajszin barack 1720, diófa 2040, mandula 343, gesztenye 2441, éperfa 478, összesen 52.518 darab fa. Tekintélyes szám és szép fajgyümölcsöt a piacon mégis alig látunk. Legtöbb lenne almából és körtéből, de e két gyümölcsfajt a vértetű pusztítja erősen és a termés megférgesedve, korán le hull. A szilvát pedig a szilvafamoly pusztítja. Aránylag legszebb és legbővebb termést hoz a gesztenye.

Nagy értéket jelent városunknak az erdő. Sopron városának közel 10.000 hold erdeje van¹⁶ és az erdő nemcsak tájképileg teszi széppé, festőivé a város fekvését, hanem gazdaságilag is igen nagy kincs. Az erdőknek körülbelül 60%-a lombérfő, 40%-a pedig tűlevelű. Könnyű vadban főleg a Dudlesz-erdő gazdag. A fakitermelés jelentékeny, sőt szinte félő, ha kellő utánpótlás nem történik, erdeink ki-pusztulnak. Az 1924—25-i gazdasági évben 14.282 m³ tűzifát termeltek ki.

Virágzó városunkban az állattenyésztés is, amit természetesen elősegít és fejleszt a jó, bőséges legelő és elegendő takarmány.

¹⁵ Fényes Elek (Magyarország leírása. 1842. 139. l.) közepes számítással 32.000 soproni akóra teszi az itteni évi bortermést. 1895-ben 21.000 hl termett.

¹⁶ A városi erdőhivatal 10.062 k. hold erdőt tart számon, míg a kataszteri hivatal 9999 k. hold erdőről tud. Ezen kis eltérés nem tudom honnan származik.

Alábbi statisztika betekintést nyújt a 30 év előtti állapotokba és híven feltünteti a jelen viszonyokat is:

	1895	1914	1916	1917	1918	1920	1921	1922	1923	1924
szarvasmarha .	1665	1792	1821	1892	1655	1584	1742	1401	1383	1454
ló	379	601	399	437	410	577	509	593	590	594
őszvér	2	—	1	2	—	—	—	—	1	—
szamár	—	2	5	7	3	7	4	—	2	3
sertés	2316	4389	3301	2544	3263	2508	3636	1718	2278	2471
juh	7	—	—	103	39	—	—	—	—	—
kecske	146	248	278	331	459	403	518	264	351	376
méhcsalád	109	—	—	—	—	—	—	—	—	?
baromfi	9192	—	—	—	—	—	—	—	—	?

Az állatállomány tehát örömdetesesen gyarapodik, minőségben természetesen némi hanyatlás észlelhető a háború előtti évekkel összehasonlítva. Méhtenyésztésre a mi vidékünk nem alkalmas: túl erős a szél és kevés a vadászterület.

Az őstermelésnél kedvezőtlenebb helyzetben van az ipar és a kereskedelem. A régi Sopronban az ipar igen fejlett volt. A céhek működése a XV. század közepétől kezdve kimutatható és alig volt város hazánkban, amelynek Sopronéhoz hasonló gazdag céhélete lett volna.¹⁷ A régi patriarchális céhvilág azonban elmúlt és jött helyette új, új problémákkal, új gondokkal.

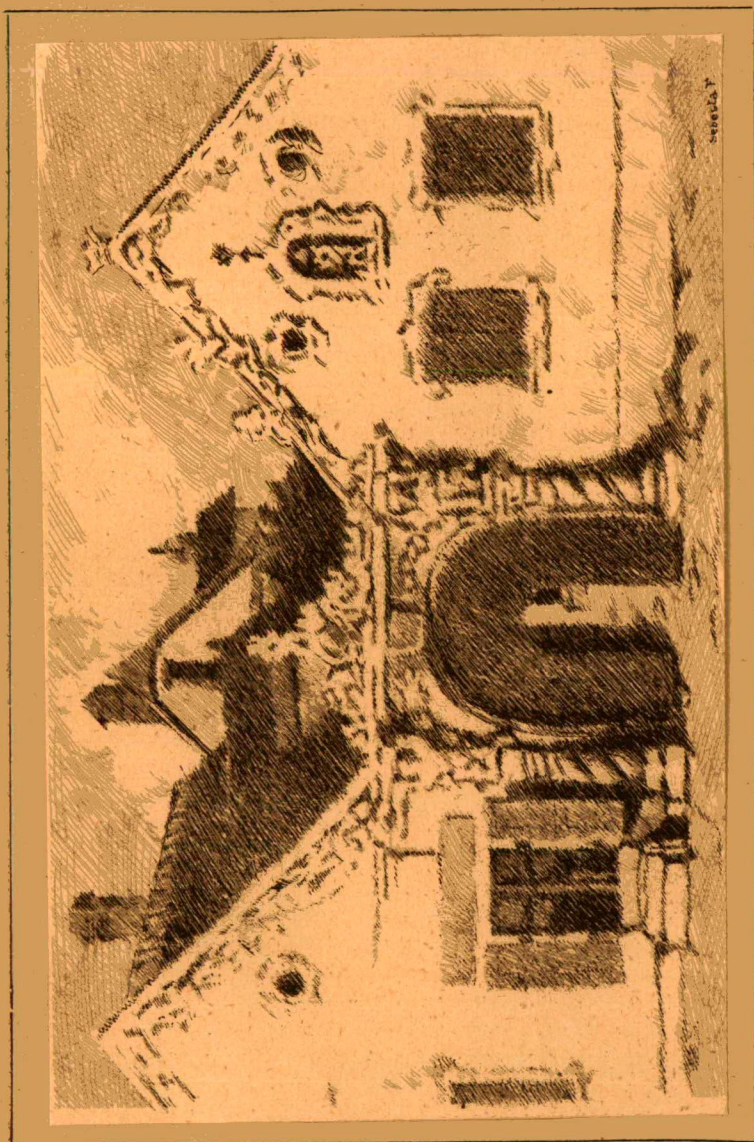
A nagy adó, az anyagbeszerzés nehézségei, a fogyasztóközönségnek folyton fokozódó önmegtartóztatása és lemondása oly tényezők, amelyek súlyosan sujtják az ipart. Dacára a nehézségeknek, a kisiparosok száma városunkban elég nagy: 1924 decemberében 968 kisiparos volt Sopronban, akik 597 segédet foglalkoztattak. Egyik-másik iparágnál határozott túltermeléssel találkozunk és szinte csoda, hogy meg tudnak élni.

A nagyipar szintén elég fejlett, habár Sopron nem kimondottan gyárváros. Negyven olyan üzem van nálunk, amelyet a törvény szerint gyárnak minősítenek, habár ezek közül igen sok nem érdemli meg a gyár nevet. Legvirágzóbb a textilipar, amelyet 6 gyár képvisel, téglagyár van 5, szesz- és likörgyár 4, vasárúgyár 2. Az a körülmény, hogy városunk közelében szénbánya van (Brennberg), ösztönzőleg hathatna a gyáripar fejlődésére. A város régi vezetőiben és intézőiben hiányzott a kezdeményező szellem és bátorság, ami gyárüzemek létesítéséhez szükséges. Mostan nem hiányzik a vállalkozó kedv és rövidesen keletkeznek új üzemek. Legújabbán a Trebitsch-gyár létesít Sopronban selyemfonógyárat.¹⁸

Sopron gazdasági élete súlyosan érzi az Ausztriához csatolt országrész hiányát. Ezen rész szoros kapcsolatban élt a várossal. Lakói bejártak az országos és heti vásárookra, itt adták el terményei-

¹⁷ Lásd bővebben „A soproni céhek története”, c. munkámat.

¹⁸ Nevezetesebb gyárak: Vasárúgyár, Sörgyár, Gombgyár, Preisz szövőgyár, Seltenhofer haranggyár, Schwarcz-féle gőzmalom, Gumigyár stb.

KAPU A SZENT-MIHÁLY-UTCÁBAN.

ket, itt vásárolták szükséges iparcikkeiket, itt gyógyították a kórházakban betegeiket. Ilyen vásári napokon a korcsmák, vendéglők, üzletek szinte zsúfolva voltak falusiakkal. Ez most mind megszűnt, a soproniak nagyrészt elveszítették régi üzletfeleiket. A gazdasági helyzetet súlyosbítja még az a körülmény is, hogy Sopron eléggé indokolatlanul drága város.

IV. A város képe. Műemlékek.

Egy séta a város utcáin, a kedves, régi házak között, meggyőzhet minket arról, hogy Sopron régi város. Lépten-nyomon találunk régi templomokat, házakat, emlékeket, amelyek mind a régi korról beszélnek. Főleg a belváros bővelkedik emlékekben. Itt állanak a régi soproni patricius családok renaissance- és barokk-stílusban épült házai, itt emelkedik a sok viszontagságot átélt „tűztorony“, amelyről a toronyőr jelezte a tüzet és az ellenséget. Itt, a történeti Sopron szívében áll a város legrégibb csúcsíves emléke, a bencés-templom, amelyet a XIII. században építettek. A Városház-tér különben legszebb tere Sopronnak; a templom, a torony, a Szent Háromság-szobor és a régi házak harmonikus egységbe olvadnak össze, egyedül a városház épülete rontja a hatást. Sopronnak még több szép régi temploma van. A gazdapolgár-negyedben, meglehetősen szegényes környezetben emelkedik a csúcsíves stílusban épült Szent Mihály-templom. Sopron legrégibb temploma a kis Szent János-templom, amelyet eredetileg a XIII. század első felében idetelepített János-lovagok építettek.

Mekkora volt a régi Sopron?

A legrégibb időről természetesen nincsenek adataink. Az 1379-i telekkönyv alapján akkor valami 411 ház lehetett Sopronban.¹⁹ 1715-ben 458 volt az összes házak száma. 1802-ben már 775 házról tudnak, amelyből 62 a várfalon kívül épült.²⁰ 1890-ben 1811 ház van, 1900-ban pedig 1837. Az 1920-as népszámlálás szerint Sopronban a házak száma 2018. Ebből:

kő vagy tégl	1910	A lakóházak tetőzete:	
az alap kő vagy tégl, de a ház vályog vagy sár.....	99	cserép, pala, bádóg	1748
vályog vagy sár	5	zsindely vagy deszka	246
fa	4	nád vagy zsúp	24

1925-ben pedig a város egész területén már 2435 ház volt.²¹ Jelen-tékeny szám és mégis van lakásinség! Rövid idő alatt egész új város-részek épültek a Kuruc-dombon és a győri vasútnál.

¹⁹ Dr. Pollák becslése. (A zsidók története Sopronban.)

²⁰ Bredeczky i. m. 108—9. l.

²¹ 1925-ben földszintes ház volt 1417, I. em. 583, II. em. 18s, III. emeletes 5.

Külterületen volt 388 ház. A lakások összes száma 7710. (Soproni Hírlap. 1925. 20. szám.)

VI. Szellemi élet.

Sopron az iskolák városa. Alig van hazánkban még egy vidéki város, ahol annyi iskola lenne, mint Sopronban. Az elemi iskoláktól kezdve a főiskoláig találunk itt mindenfajta iskolát.²² Nem hiába az iskolák városa Sopron, a lakosságnak 92%-a (6 éven felül) tud írni és olvasni. E téren első helyen áll a hazai városok sorában. De nemcsak iskola, hanem egylet is van elég városunkban. A német ember természetében benne van a társulási hajlam, ha mást nem, hát asztaltársaságot alakítanak. Igen fejlett Sopron zenei kultúrája; a Zeneegylet közel 100 éves multra tekinthet vissza és zeneelőadásoknak, hangversenyeknek mindig megvan a közönségük. Fontos missziót teljesít itt a német vidéken a Frankenburg irodalmi kör, amely előadásaival a közönség irodalmi ízlését igyekszik fejleszteni. Sportegyleteink közül a Soproni Football és Atletikai Club a legöregebb, több mint 20 éves multra tekinthet vissza. Szép sikereket ért el a soproni úszósport.

Nagy multra tekinthet vissza városunkban a színház is, de itt is inkább a múlt szép, a jelen annál sivárabb. Már 1769-ben állandó hajléka volt a színészetnek; eleinte csak német darabokat adtak elő, 1841-től kezdve állandósulnak a magyar előadások.

Napilap három van városunkban és összehasonlítva más vidéki lapokkal, tartalmasak.

Milyen a város lelke?

Egy város lelke kollektív fogalom és nehezen definiálható.

Csendes, józan, nehezen lelkesedő város Sopron. Társadalmi és anyagi téren vezető szerepet játszó osztály az egykori kereskedők és iparosok meggazdagodott utódai. Túlságos spekulatív, kritikus természetűek, kevés aktivitással. Érdekes tény, hogy a vezetők igen gyakran nem bennszülöttek, hanem idegenből ideszakadtak. Természetszeretet és a multnak szeretete, ismerete jellemzi a soproni embert. A soproniak szeretik a csendes borozgatást, de igazi éjjeli élet, nagy mulatozások, mint sok magyar helyen szokásos, nincsenek. Minden téren hiányzik itt az élet friss lüktetése, mintha az élet csendes hullámfodrai, fáradt, megtört hullámai jutnának csak ide.

A fogalom hanyatlásával Sopron hasonló lesz azokhoz a csendes felvidéki városokhoz, ahol csak a múlt nagy, a jelen azonban üres és sivár.

Végeredményben kedves, intim város, amely már nagy értékeket termelt ki a multban és sok értéket rejteget a jövő számára, de frissebb, tetterősebb, vállalkozó kedvtől duzzadó nemzedékre vár, hogy felszínre hozza elrejtett kincseit.

Winkler Elemér.

²² A 14 elemi iskolán kívül van 4 polgári, 5 középiskola, 1 tanítóképző, 1 tanítónőképző, 1 óvónőképző, flú- és leány felső kereskedelmi, iparostanonc-iskola, bányászati és erdészeti főiskola, hittudományi kar.

Szeged települése.

Első települési nyomok. Ha Szeged településének első nyomait a történelmi Szeged belső területén keressük, nem járunk helyes úton; mert ahogy az egyes városok településének földrajzi okait nemcsak magának a helynek földrajzi körülményei szabják meg, hanem a hozzátartozó egész vonzási terület viszonyai, úgy a legprimitívebb település nyomai is lehetőleg szélesebb kiterjedésű, lehetőleg azonos körülmények közt lévő vidékeken keresendők. Ha ilyen irányelvek mellett szólunk Szeged első települési nyomairól, akkor a mai Szeged határát jóval túlhaladó, ma már többé kevésbé ismert emberi telepek leleteiről, mint a lakottság kétségkívüli bizonyítékairól kell elsősorban megemlékeznünk. Figyelemmel kell lennünk e helyekre már azért is, mert e helyeknek sorozatos ismerete kétségkívül összefügg a terület történelmi, vagy történelem előtti vízrendszerével is. Ezt a vízrendszert részben természetes, részben mesterséges magaslatok, dombhátak, vagy halmok kísérik végig, melyek a primitív ember településére az egyedül alkalmas területet nyújtják a szinte beláthatatlan mocsaras területek között.

Abból a kevés prehisztorikus anyagból, amely vidékünkön határozott lelőhelyről rendelkezésünkre áll, kétségkívül megállapítható, hogy a történelem előtti idők legrégibb korát, a paleolitikot kivéve, minden korszaknak vannak emlékei azon a területen, melyet Szeged településének tárgyalásakor figyelembe kell vennünk. Ez a terület, mint már említettem is, messze túlhalad a mai közigazgatási határokon.

Bár kétségkívüli, hogy a leletekben előforduló eszközök anyaga nem biztos korhatározó, mert e primitívebb eszközök egy fejlettebb kor anyagában is előfordulhatnak, mégis valószínűnek látszik, hogy a területen előforduló neolitikus korra emlékeztető kőeszközök tényleg annak a kornak emlékei. Ezek szerint már a kőkorszakbeli ember alkalmas telephelynek találta a *sövényházi* vidéket, amiről az ott talált pattintott és csiszolt szerpentin kövész tehet tanuságot. De több ilyen szórványos lelet is fordult elő. A *teési* és *szatymazi* kőbalták mellett a *tápei Lebő-sziget*-en talált kovapengék, szilánkok és nucleusok, a *csanyi* kőbalta, a *rőszkei* kovapenge, a *rábéi* simított vagy lyukas kövésők és kalapácsok és az *Oroszlámos* mellett talált szilánkok és pengék is minden valószínűség szerint a neolit kor emlékét őrzik.

Pulszky Ferenc: A rézkor Magyarországon c. munkájában Szeged vidékéről is megemlékezik. E kornak egyetlen emléke vidékünkéről az úgynevezett „*szilléri kincs*”, mely réz szerszámokat tartalmaz.

Ha már az átmeneti időben lakott hely Szeged környéke, elképzelhető, hogy a *bronzkorban* mindinkább szaporodik telepeinek a száma. Természetes, hogy az e korhoz számítható emlékek kőemlékekkel vegyesen jönnek elő, ami még akkor is megtörténne, ha az egyes telepeken előforduló kultúrtelegek gondosan, külön kezeltettek volna. De mivel itt legnagyobbbrészt szórványos leletekről, vagy nem egészen modern ásatások adta anyagról van szó, sokszor nagyon kevert anyaggal

találkozunk. Ha e leletek fekvése hitelesítő ásatásokra szorul is a bronzkori telepek léte már most sem szorul újabb bizonyítékokra. Az e korból felszínre került emlékek már *gabonatermelő kultúráról* beszélnek. S ennek a kultúrának egyik telepe már a mai *Felsőváros* területére esik. A Sándor-utcában talált sarló kétségtelen bizonyítéka ennek. A felsővárosi fekete földeken már ezidőben is arany kalászek ringottak. De bizonyítja e kornak itteni kultúráját a *percsorai* zsugorított temetkezésből származó kés és a *szeged-zákányi* kard és lándzsa is. A szomszédos *Dorozsma* területén talált fejszék és vésők is beszélnek e kor telepeiről.

A történelem előtti idők kétségtelenül, mint ezekből is látszik, érintették Szeged területét. A Tisza és a Maros a mellettük elterülő hatalmas mocsaras területekkel halászatra és vadászatra alkalmasak voltak. A dombosabb fekete földeken jó termőföld kinálkozott. A termelésre sokáig alkalmatlan homokhátak a kezdetleges állattenyésztést tették lehetővé. A vizektől körülvelt emelkedettebb helyek a védelem szempontjából feltétlenül jók voltak s így a primitív embernek életfeltételeit biztosították.

Ezek szerint a legrégibb kor telepítési tényezői:

1. A természetes és mesterséges emelkedések, 2. a vízmentes fekete földek, 3. a Tisza és Maros vize, 4. az erek és fokok mellett elterülő mocsaras vidék, 5. legeltetésre alkalmas homokos terület, 6. a különböző területek közt meginduló árucseré.

Történelmi idők a rómaiakig. Herodotos ismeri az első népet, aki a történelem színpadán hazánk területén szerepel. Feljegyzései szerint az *agathyrszek* azok, akik az ország keleti részén tanyáznak. Szállásaik a Tisza-Maros torkolatáig lenyultak. Hogy a Maros vonalától északra laktak-e, nem tudjuk. Mivel azonban a Duna-Tisza közére birodalmuk nem terjedt ki, Szeged környéke végső határpontja lehetett birodalmuknak. Reizner e népfaj emlékének tekinti azokat a koponyákat, amelyek 1879-ben, az árvíz után az Óthalomból kerültek ki. E leleteken kívül egyéb kézzelfogható bizonyítékaink nincsenek itt-tartózkodásukról. De tény az, hogy ez a nép a Tisza és Maros vonalát, mint védőhatárt használta nyugat és észak felől. Így lép fel Szeged területe először mint (7) *védőbástyája egy messze terjedő vidéknek.*

Területünkön kóborló népek sokaságában, mint valóban ázsiai értelemben vett nomád nép először a jazig lép föl. Állatai számára bővizű folyóra, vagy tavakra, térs legelőkre van szüksége. Mindkettőt megtalálja a Duna-Tisza közén, melynek délre nyúló részén telepszik meg. Mint nomád népet a harciasság jellemezte, hol itt, hol ott tűnik fel s gyors lovaival villámsebessen tűnik el a folyók áradásos, fűzfákkal benőtt, mocsaras, ingoványos területein. Az ilyen életmódra feltétlenül alkalmas volt Szeged vidéke. A jazig népet a római hódítás nem bántotta s így ideje volt állandó telepek alapítására is. A műveltségnek magas fokára azonban, a leletek tanúsága szerint sohasé emelkedett. Vannak, akik egyik városukat, *Paratiscumot*, Szeged helyére teszik. Ennek a feltevésnek bizonyítása még várat magára; de ha ez nem is bizonyítható, a leletek tanúsága szerint Szeged környékén telepek két-

séget kizárólag voltak. A *szeged-röszkei* és a *tömörkény-újmajori* leletek kétségtelen bizonyítékai ennek De kerültek elő jazig sírok a *szegedi új löpor raktárnál* is. Ezek szerint a Kr. u. második században. Szeged közvetlen környékén jazig népek laktak, akik szokásukhoz híven lakóhelyüket védelmi szempontból is elfogadhatóvá tették.

A rómaiak: Ismeretes dolog, hogy a római hódítás hazánk területén csak Dunántúl és Erdélyben terjedt el. Ennek okát bajos volna abban keresni, hogy az itt lakó jazigok erősebbek lettek volna a katonailag erősen szervezett rómaiaknál. Ez a tény merően földrajzi okokra vezethető vissza. A Duna és a keletmagyarországi szigethegység vonala kiválóan alkalmas volt a védelemre a Duna-Tisza közén lakó népek támadásaival szemben. De ezek a népek különben is élénk kereskedelmi összeköttetést tartottak fent a rómaiakkal. A Duna-Tisza közén talált számos jazig sír leletei arról tanuskodnak, hogy ezek a teljesen fejletlen technikájú népek finomabb eszközeiket, edényeiket a rómaiaktól vették s a sírokban talált érmek tanúsága szerint pénzüket is használták.

A római hódításnak gazdaságföldrajzi okai voltak s ezeket a követelményeket a könnyen védhető Erdély és a Dunántúl kielégítette. A hegyes-dombos vidékhez szokott rómaiak igényeit azok a területek jobban szolgálták, mint a nádasokkal benőtt, vízállásos Duna-Tisza-köze. Nem is volt ezen a területen római kultúra.

Nagyobbára jazig sírokban talált érmek maradtak ugyan fent, sőt a városi múzeum körégségtárában római bélyeges téglák, mozaik téglák és szobortöredékek is vannak, de ezeket minden bizonnyal más helyről hozták össze. Szeged környékéről is ismerünk leleteket: a *dóci terra sigillata* edények, mécesek, éretükrök, a trypos stb; a *sővényházi* bronzméces szintén e korról beszélnek. Ezek azonban egyelőre még nem döntik meg azt, hogy mikor Pannoniában és Dáciában a római kultúra virágzott, itt barbár népek éltek a földrajzi körülmények által adott viszonyok közt.

Népvándorlás. A Kr. u.-i negyedik században a hunnok veszik át a jazig területeket is s Szeged környékén is feltűnnek. Itt tartózkodásuk emlékei az *óthalmi* és *sővényházi* leletek. Ebben az időben megint azok a területek játszanak szerepet, amelyek az állattenyésztésre alkalmasak. Kézai Simon állítása szerint a hunn király székhelye is itt volt a *szeged-sővényházi* határban. Ezt a már Árpádkorban elterjedt hitet teszi geográfiai vizsgálatai után magáévá Salamon Ferenc is. Szerinte a hunn időkben nemcsak mint *lakóhely* szerepel Szeged területe, hanem mint *táborhely* és sátrakból épült *főváros*. (?)

A hunnok letűnése után különféle germán törzsek kóborolnak a Duna-Tisza közén. Ezeknek minden kétséget kizáró emlékei azonban nem maradtak fent. Az e korra utaló néhány lelet még hitelesítésre szorul.

Az avar uralom már beigazolható. A nomád életre alkalmas terület újra benépesül. Az *óthalmi*, *szentmihályteleki*, *sővényházi*, *majdányi* és *domaszéki* leletek avar telepítés emlékeit őrzik. Ezeket a telepeket valószínűleg még a honfoglaló magyarok is megtalálták.

Ha a legrégebbi korokban földrajzi körülményeinél fogva alkal-

mas volt ez a terület telepek létesítésére, később az állandóan megtelepült magyarság idején alkalmasnak mutatkozott város alapítására is.

A honfoglalástól a török hódoltságig. Bár a honfoglalás után csak 1138-ban találkozunk Szeged névvel oklevélben, feltétlen bizonyossággal állíthatjuk, hogy itt már a honfoglalás korában is lakott telepek voltak; ezek azok a már említett avar telepek, melyek az itt talált lakosok beolvasztása után az új hódítók birtokába mentek át. Még csak feltenni sem lehet, hogy a *szeripusztai* gyűlés színhelyéhez oly közel levő vidéket ne ismerték volna. Ha pedig ismerték s látták legelőikben, vadakban és halakban való gazdagságát, bizonyára állandó szállásként el is foglalták. Hogy ez tényleg meg is történt, azt a nagyszámmal előforduló honfoglaláskori leletek tanúsítják. A *pörös dülői, szeged-öthalmi, a tömörkényi, bojár- és királyhalmi, sövényháza-szentgyörgyhalmi* és a *horgosi* leletek kétséget kizáróan honfoglaláskoriak. Ezek közül legfontosabb a *királyhalmi* lovassír, melyből egy 906-ból való szamanida érem is kikerült. I. Géza királyunknak a garamszentbenedeki apátság alapítására vonatkozó oklevelében nagyrészt ma is meglévő határrész elnevezések szerepelnek, mint a Szeged körüli *halásztanyák* nevei.

Hogy a folyton kiáradó Tisza s a régi térképen feltüntetett számtalan ér össze-vissza szabdalta a vidéket, ez nem szorul bizonyításra. E víz-állásos területek közt emelkedő szigeteken épültek fel a város különböző részei, melyek között a közlekedést csak hajóval lehetett fenntartani. 1860-ban a város különböző pontjain „a régi talajszintől számított 2—3 méter mélységben elsüllyedt hajókra, hajórészeknek ismert bordákra s tölgyepallókra akadtak, tanuságául annak, hogy ott valaha vízállások voltak”. Éppen ez a szigetszerűség tette könnyen *védhetővé*, vizei és a környékén elterülő legelők, halászó és pásztorkodó népnek *megélhetésére* alkalmassá.

Ha pontosan nem is tudjuk megmondani Szeged alapításának az idejét, annyit biztosan tudunk, hogy már a XII. században mint (8) *egyházi és állami közigazgatási központ* szerepel. Hogy már ebben az időben sem lehetett gyéren lakott, ezt helyesen következteti *Reizner* a már említett 1138. évi adomány-levélből, ahol a *győi* jobbágyság közt egy *Cegedi* nevű is említettik. Tehát már ekkor fordult elő idegen területen szegedi ember.

Az 1199. évi pápai bullában a szegedi főesperesről van szó. Ezt a főesperességet Szt. István minden valószínűség szerint a bácsi püspökséggel együtt alapította s ez esetben Szegednek már a királyság alapítása idején jelentős helynek kellett lennie.

Földrajzi fekvése, a Maros és Tisza összefoglalása valósággal kijelölte Szegedet arra, hogy *állami közigazgatási központ* legyen. Az 1222. évi aranybulla intézkedése szerint itt volt az egyik *országos söraktár*. Innen kaptak az állami és egyházi intézmények az őket megillető sót. Ha abból indulunk is ki, hogy a sónak ideszállítását a folyókon történt, nem gondolhatjuk, hogy a továbbszállítás is így történhetett. Közel fekszik tehát az a feltevés, hogy Szegednél (9) *útkereszteződéseknek* kellett lenniök s így a város mint fontos *gazdasági útvona-*

lak csomópontja nyer nagy jelentőséget. Mint útkiágazási pont szerepel az Árpádok korában. Innen indul ki a Dunát a Tiszával összekötő Szeged—kalocsai út. Ez az út valószínűleg folytatása volt a Maros vonalát kísérő Gyulafehérvárról kiinduló útnak, mely Déván, Aradon keresztül Csanádig kísérhető. A másik út a Tisza vonalát kísérte végig északról Csongrádon, Szegeden, Zentán, Zalánkéményen át Zimonyig. „Szeged volt ennek az útnak legfontosabb pontja. Egyrészt a vásártér jogánál fogva, de másrészt azért is, mert a szegediek a péterváradai és szerémi borral is kereskedtek s ezt a bort legnagyobbbrészt ők szállították külföldre a budai kekedőkkel együtt. Így a város hamar virágzásnak indult“. (Diószeghy: Kereskedelmi útvonalak az Árpádok korában. 36.) Így az *útsomópont* mellett, mint (10) *kereskedelmi gócpont* is jelentőségre jut. Hogy fogalmat alkothassunk arról, milyen nagy kiterjedésű volt a szegedi gócpont vonzási körzete, megemlítjük, hogy a XII. és XIII. században a szegedi sótárból kapták a salláriumot a nyitrai püspökség, a zágrábi püspökség, a praenestei püspökség, a jeruzsálemi ispotályosok, a bácsi és kalocsai templomok, a bélaíi cisterciták stb. Ez a forgalom feltétlenül hozzájárult a város fellendítéséhez.

Ezt a virágzást azonban az 1241-ki tatárjárás megakasztotta. Az *útsomópont* Szeged veszedelmévé vált. A Maros mentén előre nyomuló tatár hordák Szegedet is elpusztították, lakóit leölték vagy rabszíjra fűzték. „Batuszi Akdur kán és Kajkán hordái Szegeden egyesültek s innen szőlítették fel a királyt, hogy hódoljon meg nekik.“

Ha Szeged első alapítóját illetőleg csak feltevésekre vagyunk is utalva, azt bizonyosan tudjuk, hogy második alapítója IV. Béla volt, aki 1247-ben már olyan joggal ruházta fel, mint amilyeneket előbb Székesfehérvár és Buda kaptak. Előmozdította e kiváltságok elnyerését az a körülmény, hogy a tatárjárás után a szegedi sótárból mindig többen nyerték járandóságait. A sótárakkal kapcsolatban (11) *királyi-kamara* létesült itt, *melynek ügyködése már ebben az időben az egész délvídre kiterjedt*. Tehát már ebben az időben ezt a szerepet játssza Szeged a gazdasági élet terén, amit a trianoni béke előtt. *Gazdasági központja az egész délvídeknek*. Mivel ebben az időben már szokásba jött a sójövendelmeknek pénzzel való megváltása, e váltságösszegeket is Szegeden fizették ki. Ugyancsak itt cserélték ki a régi ezüstpénzeket újveretűekre. Az ezüstnek itteni felhalmozódása hozta magával a később tényleg valóra vált (12) *pénzverde* létesítésének a gondolatát is. *Hogy mindezeknek kialakulásánál a földrajzi helyzet volt az elhatározó. az az eddigiekből is kiténik*.

Téves volna azt hinni, hogy a Szegeden letelepült magyarság az Árpádok korában városi életet élt volna. A nomád népnek egy-két század nem elég arra, hogy régi, megszokott életmódján változtasson. Változtatásra csak akkor gondol, ha a körülmények erre kényszerítik. Igaz, hogy Szt. Istvánnak templom építését elrendelő törvénye már kényszerítő volt; de hogy ezt nem mindig tartották meg, vagyis, hogy a templom sokszor maradt egyedül a faluban, bizonyítják a falu elköltözésének megtiltásáról szóló rendelkezések. Vándorélet volt még e korban divathan. Velejárt az a foglalkozással is. Olyan lehetett itt a

lakosság túlnyomó nagy többségének az élete, mint a Sárrét vidékén a XVIII. században. A sok víz, meg a sok legelő ennek az előfeltételeit adták.

Télen még csak helyhezköthött életet éltek, ahol a szigetek mellett folydogáló vizek a halászatnak kedveztek, de ahogy zöldülni kezdett a végeláthatatlan mező, átúsztattak a rónavizeken s határ nélkül kóboroltak, hol itt, hol ott ütve fel sátraikat. „Az ártéri erdők, nádasok és tőzegtelepek kész fűtőanyagot szolgáltatottak.” A földművelés csak lassankint kezdett elterjedni. A kóborló életmód már a telepítésre alkalmas helyekre is elvetette Szeged lakóit s ez, mint a leletek bizonyítják, a mai határon belől több kisebb falu keletkezését vonta maga után. A *csengerei, kereseti, ötömösi* és *csorvai* templomok így keletkezhettek, talán mindegyik 10–10 kisebb telep egyetlen templomaként.

Az Aranybulla korában már változott a lakosság foglalkozása. A kóborlások megszűntek, földművelés és az állandó sófuvarozás mutatkozik a lakosság főfoglalkozásának, a továbbra is megmaradó halászat és pásztorkodás mellett. De már a városi polgárok rendjének elődeivel is találkozunk közvetlen a tatárjárás után. A IV. Béla által említett „hospites” valószínűleg az első német telepesek ezen a területen, akik már másirányú foglalkozást űznek. Valószínűleg ezek voltak azok a kereskedők, akik a szerémségi borokat külföldre szállították. Ezeknek a működése hozta magával, hogy Szeged vásártartási jogot kapott s a délvidék fontos (13) vásárhelyévé lett.

Mielőtt a szegedi vár kérdésével foglalkoznánk, meg kell jegyeznünk, hogy Szeged Árpádkori települése hármassá volt. A XII. század folyamán különálló helyek voltak Felső- és Alsó-Szeged s a kettő közt fekvő s a Tiszával határos megerősített rész, amely a várispánság székhelye volt. A várszolgálatokat külön csoportra osztva a két szigeten épült város adta. Ez a várispánsági székhely a tatárdúlás következtében elpusztult. A kifejlődött közigazgatási és közgazdasági központ védelmére azonban a tatárpusztítás tanulságára szerint védelmi központra is szüksége volt. Ezt a célt szolgálta a (14) szegedi vár.

A vár igazi jelentőségét a tatárjárás utáni időkben nyerte, mikor is az elpusztult csongrádi vár szerepét vette át. Ekkor csatolták a város területéhez az előbb még a csongrádi várhoz tartozó Tápét, továbbá Röszt és Gyékénytő területét. Ezek a területek a vár birtokai voltak. A vár maga a két város között feküdt egy-harmadik szigeten, mely a Tiszához legközelebb állott. Minden oldalról víz vette körül s így ez a part sokkal alkalmasabb volt a védelemre, mintha a Maros torkolatánál építették volna. Az árvíz után lebontott várnak egyik bástyája Árpád-kori téglából volt felépítve, felső részében román stílusú oszlopok és átboltozások voltak, ami amellett szól, hogy ez a rész az eredeti építésből maradt fent.

Szeged jelentősége az Árpádok alatt, mint ezekből is látható, igen nagy volt s így könnyen érthető, hogy önkormányzati joggal ruházták fel s a megye és főispán joghatósága alól kivonták.

Jelentősége az Anjouk alatt folyton növekedett s azt egész a mohácsi vészig megtartotta. A többi vegyesházbeli uralkodó alatt a

szegedi pénzverőnek és kamarának szerepköre mindinkább szélesedett. Az egyházak és egyéb intézmények részére történt kiutalások a *gazdasági vonzási körzetet erősen nagyobbították*, s így természetes, hogy a város forgalmát és fejlődését is erősen fellendítették.

A XIV. századtól kezdve Szeged szerepe egy lényeges tényezővel növekedik. A török ellen indítandó (15) *hadsseregek gyülekezőhelye* lesz. Ebben a minőségben sokszor látja a királyi udvart is falai között. Zsigmond, Albert, Ulászló és Hunyadi János alatt „a *délvidéki hadi mozgalmak*“ *központja* lett. Dacára ennek a fontos szerepnek a város még ebben a mozgalmas időkben sem volt egységes. A királyi adománylevelekből kitűnik, hogy az alsó- és felső-szegedi városoknak nemcsak külön birtokai, de külön kiváltságai is voltak. Külön hetivásártartási joga volt Felső-Szegednek, a várnak, sőt Mátyás alatt Alsó-Szeged gazdasági jelentősége hetivásár- és mészárszék-tartás jogával emelkedik. Ez az utolsó külön kiváltság, s már ezt megelőzőleg is maga Szeged mint kiváltságos szabad királyi város említettik.

A IV. Béla által új életre hívott város 1516-ban újra elenyészett. A tűz csaknem összes házát elhamvasztotta. De éppen szerencsés földrajzi helyzetének köszönhetette, hogy ezt a csapást is csakhamar kiheverhette. A Tiszán és Maroson messzeföldről leúsztatott épületfákkal csakhamar újraépült. II. Lajos korában „az országnak legnépesebb, legtekintélyesebb, vagyonos városa volt, élénk kereskedelemnek és fejlődött iparnak örvendett. Miként az 1522. évi egyházi tizedlajstromból is kiderül, a város ekkor 1493 házból állt, lakosságának száma 6245, illetőleg 8745 főnyi volt, akik között a szerémi hegységben birtokos szőlősgazda 77, juhsgazda 131, iparos pedig 291 volt“. A tatárjárásig tiszta magyar lakosság a IV. Béla településéből származó német, majd kún települőkkel szaporodott.

A betelepült kúnok nem tartották meg faji önállóságukat, hanem az alsó-szegediekbe beolvadtak. Ez a keveredés okozza, hogy a két városrész lakossága között olyan nagy különbséget találhatunk. A már előbb betelepült németek vetették meg az ipar alapját.

Hogy magának a városnak milyen volt az arculata, nehéz eldönteni. Van azonban 1432-ből egy feljegyzés, mely a török háborúból visszatérő Bertrandon de la Brocquiere, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és lovászmestere útiélményeinek leírásában maradt ránk.

„Beckerekéről Szegedre érkeztem, mely nagy síkföldi város s a Tisza folyó mellett fekszik. Eddig tett utazásom alatt nem láttam más erdőséget, mint itt, a folyótól körülvelt két kis ligetet. Az egész úton, amerre haladtam, nem tűzelnek mással, mint szalmával vagy náddal, mely a folyók és mocsarak mellett tenyészik, mely utóbbiakból nagyok vannak némely helyen a nagy síkságok közt. Itt nem esznek más kenyérfélét, mint lágy és kis cipókat. *Szeged városának csak egy utcája van*, mely — nekem úgy tetszik — egy mérföldnyi hosszú (a régi francia mérték szerint 4.45 km). Nagy bősége van itt az élelmiszereknek, különösen a halnak, melyeknél nagyobbakat semmi más folyóban nem láttam fogni. *A daru és tűzok nagypiacot* is láttam; ez állatokat itt vadásszák, pénzért árulják s jól elkészítve élvezik.... E városban az

eladó lovaknak nagy bősége van; érdekes látvány, miként szelidítik és idomítják őket, mert mindannyiuk vad.”

Ez a leírás csak az alsó-szegedi részre vonatkozik, mert ott volt elszállásolva s mint átutazó ember a város többi részét valószínűleg meg se nézte. Pest felé utazva még feltűnt neki a sok nyáj és igavonó állat, melyet a határban látott.

De maradt még ránk egyéb feljegyzés is. Az 1522. évi pápai tizedlajstrom a város néhány utcájáról is megemlékezik. Ez a feljegyzés megcáfolja az előbbi állítást, mert e szerint, nem tekintve a név nélküli 76 utcát vagy háztömböt, 29 megnevezett utcája volt Szegednek, még pedig: Kislatrán, Gombos, Árokhat, Balogh, Kún, Szt. Háromság, Kőegető, Prédikátor, Főutca, Csósz, Tót, Lisa, Varga, Szántó, Nagy, Szt. Demeter, Sóhordó, Bondi, Budai, Kerék, Madaras, Hajnal, Műves, Szt. György, Szt. Miklós, Angyal, Szentlélek, Bánfalvi és Varga utcák. Mindenesetre érdekes, hogy egy-kettő kivételével a már árvízelőtti Szeged utca nevei közt is hiába keresnők a neveket.

A török hódoltság kora. A török hódoltságot közvetlenül megelőző időben, a mohácsi vész évében játszotta Szeged utoljára a magyarok kezén *hadászati, közigazgatási és közgazdasági* szerepét. Ide volt összehíva Szt. György napjára az országgyűlés. Itt várta Szapolyai 40.000 embere a szerencsétlen mohácsi csata kimenetelét és ide rohantak a győzelmes török hordák zsákmányszomjuk kielégítésére. Alig egy hónappal a mohácsi csata után a portyázó törökök martaléka lett.

De éppen ez az elpusztítás mutatja, hogy nagy jelentőségét; főleg *közgazdasági és hadászati* szempontból, a török is ismerte. A bőbeszédű török történetírók közül többen írják le a várost. E leírásokból élénkebb képet kapunk róla, azért kettőt közülök szószerint ideiktatunk:

„A szerencsétlen Magyarországnak azon a részén van egy nagy város, mely a gonosz hitetleneknek is gyülekező, a harcot kereső zavargóknak szülőhelye. Szegedín néven ismeretes és földének termékenységről, éghajlatának kellemes voltáról, vizének jó ízéről továbbá óriási kiterjedéséről, nagy épületeiről, mindennemű javainak bőségéről, és végre arról volt híres, hogy lakosai közt igen sokan vannak dúsgazdagok. Aki szomorúan megy bele, vidám és jókedvű lesz, s megszabadul a gondok és aggodalmak nehéz bilincseiből. A nevezett szép város egy távoli forrásból, Ruzs országból eredő mély folyó partján épült, mintegy szépséggel a föld istennőjének arcán. Közterei mindennemű harcosok gyülekezőhelyei voltak, utcái pedig telve valának ritka és értékes árukkal, melyeket a kereskedők hoztak minden irányból. Ellenség ide még soha nem tette be a lábát. Minden zege-zuga telve lévén élelmiszerekkel, kincsekkel, gazdasággal, lakóinak életmódja könnyű és kellemes volt; fiatalja, öregje az élet gondjaitól és terheitől szabadon, gondtalanul élt, mint egy gyermek.”

Egy másik író szerint: „A hitetlenek országán keresztül folyik a nagy folyamok közé tartozó Tisza nevű folyó, melynek partjain nagy virágzó és híres városok vannak. Különösen a Szegedín néven ismeretes erős vár, melynek körülötte vont bástyái az égig érnek, fala a

kilencedik éghhez hasonló szélességű, belseje pedig tele van templomokkal és zárdákkal.“

Mint ezekből is látszik, a szerencsés fekvésű Szeged gazdasági jelentőségének híre messze földre elterjedt s újra a város veszedelmét okozta. De alig vonult el a török, a Tiszántúlra menekült lakosság megmaradt része újra visszatért s a még úgyszólván füstölgő romok közt újraépítette a kipróbált helyen otthonát. De a nyugodtabb idő csak két év múlva tért vissza, mikor is a város egészen újraépült. Az elpusztult lakosság új telepésekkel pótoltatott. János király a várost „kiváltság útján biztosította, hogy Csongrád, Csanád, Temes, Arad, Békés, Zaránd és Bihar megyék jobbágyait, kik Szegeden letelepedni óhajtanának, a város lakossági kötelékébe bizvást felveheti“. Ez az intézkedés, mely semmi szín alatt sem találkozott a megyék és a földesurak tetszésével, bizonyosan azért történt, hogy a hadászatiilag fontos Szeged mindenre készen várja a jövődőt. De egyéb úton is szaporodott a lakosság. A délvidéki magyarság a töröktől kiüldözött rácok és oláhok nyomása következtében menekülni volt kénytelen, s mint legközelebbi védett területen, Szegeden és környékén telepedett meg. A kiváltságos polgárok közé tehát igen nagy számú jobbágy került.

A Buda elfoglalásával kezdődő török impérium csakhamar Szegedre is kiterjedt. 1541-től fogva évről-évre nyugtalanítja a török Szegedet. Ez könnyen érthető, hiszen a romokban heverő vár, a még mindig élénk forgalom s a sóraktárakban lévő sokezer mázsa kőso nagy jelentőségét most is megmutatta. Két év múlva nemcsak kerülgette, hanem a lakosság ellenállása miatt fel is gyújtotta a török a várost s a budai basa rendeletére a régi vár kijavítását is elrendelte. A vár újraépítése egészen az új alapokon történt; Tinódy szerint „csodabölcösen rakták minden állatjában, kinek mása nincsen — mondják — ez országban“. A szegedi vár építése biztosította a környék behódolását is s ezzel a török hódoltság egyik jelentős *hadászati* központja lett, ahol a jelentős számú helyőrségben kívül különféle tisztviselők s iparosok és kereskedők telepedtek meg. Mint Reizner mondja: *„Szeged a török hódoltság alatt is egy nagy és kiterjedt vidéknek katonai és polgári, úgy adózási tekintetben is központi és igazgatási helye maradt.“* De nagy jelentősége volt abból a szempontból is, hogy *„a török hadak közlekedési vonalának egyik legfontosabb állomáshelye lett. Az átvonuló csapatok élelmezésére és ellátására alig volt oly alkalmas város, mint Szeged, hol a szükséges élelmiszerek s a takarmány oly bőséggel lett volna“.* De éppen a folyton kóborló katonák tették bizonytalanná a híres régi szegedi vásárokat s így ha egyideig a keleti kereskedelem központja lett is, régi jelentőségét elvesztette. A szomszédos községek és kún puszták lakóinak betelepődése a híres város polgárságát is falusi nivóra süllyesztette le. I. Ferdinánd alatt szokásba jött, hogy az erdélyi fejedelemséghez szító Szegedet „nem mint sz. kir. várost, hanem csak mint oppidumot emlegették“. Ebben a királyt az ország összes közhatóságai is követték“.

A felszabadulás után. (16) *Szeged, mint végvár.* Buda visszafoglalása évében, 1686-ban Szeged is felszabadult a hódoltság alól. A megadásra

hajlandó várórséggel Caraffa tábornok kezdte meg a tárgyalásokat, melyek csakhamar eredményre vezettek. Szabad elvonulást biztosítottak a törököknek. Október 22-én „Semsei Zsigmond, a magyar csapatok egyik kapitánya“, sietve tudatta a kecskemétiakkal és körösiakkal, hogy „Isten ő szent felsége nemes Szeged *végvárá*t kezébe adta őfelségének“. S ettől kezdve valóban *végvár* volt. — Úgy a polgári, mint katonai foglalkozású törökök közül többen maradtak Szegeden, kiknek száma a később Kecskemétről idetelepült keresztény törökökkel gyarapodott.

Szeged földrajzi helyzete érlelte meg azt az eszmét, hogy itt parancsnokság állíttassék fel, de a felszabadulásnak a magyarok ellen való kihasználása ezt a gondolatot elejtette s helyette a (17) „*tiszai rác határórség intézménye állíttatott fel*“. — Az elnéptelenedett Szegedet így akarták az új jövevények idegen célokra biztos kezébe letenni. S hogy a megbízható rácok egy részének letelepítése után újabb telepéseket szerezzenek, 1695-ben *rác* (18) *püspöki székhelyet szerveztek*.

Két évvel a felszabadulás után itt járt kamarai tisztviselők jelentéséből kitűnik, hogy Szeged lakossága erősen megfogyatkozott. 1695-ben Lambion jelentése arról számol be, hogy a vár nyomorúságos állapotban van, a Palánkot pedig huszárok és hajdúk, rácok és magyarok lakják, számuk ezeknek se haladja meg a 3000-et.

1713-ból maradt fenn De la Croix Paitis mérnökezőredes térképe, mely település-földrajzi szempontból nagy figyelmet érdemel. E térkép szerint Szeged régi hármas települése még ebben az időben is megvolt. Középen foglalt helyet a vár és a Palánk túlnyomóan német lakossággal, kik mellett a rác és magyar elem is figyelmet érdemel. A különálló alsó-, illetve felső-város lakossága tiszta magyar volt. A Palánk és vár, továbbá az alsó város külön-külön egységes terület volt, de a felső-város hat különböző szigeten települt. E térkép adatait az árvíz előtti Szeged térképének adataival összevetve, Reizner számítása szerint mintegy 3000 lélek lakta az egész területet. E korban játszotta Szeged először a *határszéli város* szerepét. Nem is fejlődhetett nyugodtan, mert hol a Tisza vize, hol a császári seregek áramlata nyugtalanította a lakosságot. Évről-évre baj volt az átvonuló katonasággal. A török ellen irányuló hadműveleteknek útvonalába eső város így nem igen élvezhette a felszabadulás előnyeit.

A felszabadító háború alatt egymást érik az átvonuló seregek. 1687-ben Miksa bajor választó és Lajos bádeni herceg csapatai itt vonulnak át Győr felé. Ugyancsak ezen évben Károly lothringeni herceg és Károly Gusztáv bádeni örgróf serege hosszabb időt tölt itt. 1688-ban Caraffa serege vonult el Észék felé. 1691-ben Lajos bádeni herceg maga kétszer is megfordult itt.

1692-től fogva hivatalosan is úgy szerepel Szeged, mint a „*törökök elleni hadműveletek kiindulási pontja*“. Elrendelték, hogy a *sütőházak* kibővíttessenek, és hogy Szegeden mindenkor legalább 20 ezer *kőből liszt tartassék* készletben. Ekkor állíttatott fel a katonai élésház is, hova a duna-tiszaközi helységek a rájuk kirótt gabonailletőségeket időközönként behordták.

Ez a fontos szerep a vár és a benne levő lakások kijavítását ered-

ményezte. Ez a feladat s az átvonuló seregek szállítása *akarva-nem akarva* fuvarozásra kényszerítette Szeged lakosságát.

Innen irányították 1695-ben és 1696-ban a Temesvár elleni hadműveleteket is. De az utóbbi évben Szegedre helyezték a futaki tárházat is s így katonai jelentősége újból emelkedett.

A zentai csata és a karlócai béke nyugvóponttra juttatta Szeged zaklatott lakosságát. Az a kialakult szerep, mely Szeged felszabadulása után a háború végéig a városnak jutott, a béke által is szentesítve lett. *Végvár maradt a temesi bánság felé. Valóban „határváros lett s mint a kivitel és behozatal főiránya, mint (17) átkelőhely rendkívüli fontosságot nyert“.*

A város gazdasági jelentősége azonban már a felszabadulás pillanatában kidomborodott. Már 1687-ben kinevezték a *kamarai* igazgatót, s a szervezendő *harmincad-hivatal* vámszedőjét, akinek az *újra megindítandó sószállítást is szerveznie kellett, hogy a Délvízéket újra innen láthassa el.*

De már ugyanakkor készen volt a *rác határőrség gondolata* is. A haditanács Petrovics Nobok rác kapitány 10.000 ráccal együtt történt ajánlkozását elfogadta s utasította a szegedi parancsnokot, hogy Szegeden, Szabadkán és Baján helyezze el az új „hazafiakat“. A dédelgetett rácok aztán a katonáskodással nem sokat törődtek, hanem polgárjogokat igyekeztek gyakorolni polgári kötelességek nélkül. Ennek az eredménye lett, hogy a közhatalóságok jogköre alól kivonták őket s katonai igazgatás alá rendelték. A *katonai őrségek központja* Arad és Szeged lettek. *Szeged körzetéhez tartoztak: Martonos, Kanizsa, Zenta, Becse és Zsablya.* — A rácok vagyonát növelte a kuruc háború alatt kifosztott s elűzött felső- és alsóvárosi polgárság elkobzott vagyona is. A dédelgetésnek lett az eredménye, hogy 1705-ben már külön szerb *községet akartak alakítani.*

A kuruc háborúk elején a szegedi lakosság Kecskemétre és Gyöngyöstre menekült, de később vizsátért, sőt még a Jászságból menekülteket is befogadta, kik közül több család itt is maradt.

A normálisabb idők beálltával először újra a *katonai jelentőség domborodott ki.* A várat kijavították, a megrongált falakat újraépítették. Az egész fallal védett terület 12²²⁵/₁₂₀₀ holdnyi volt. Ehhez csatlakozott még a déli oldalon a kerítéssel övezett palánk. A hadikórház és élelmezési raktár mellé még löportornyot is állítottak, ahol nem csak raktározták, de készítették is a löport.

1712-ben a Tisza kiöntése újra földönfutókká tette a szegedieket. Az elmenekültek egy része Makón, Vásárhelyen, Mindszenten, Szentesen, Szőregen és Kis-Zomborban talált menedéket s jórészüik nem is tért többé vissza. Az itthonmaradottak a palánkba menekültek, amely a város legmagasabb fekvésű helye lévén, a víz elől menedéket nyújtott. De az igazi keserves élet csak azután kezdődött, mert a víz elvonulása után a telkeikre visszatérők „földbe ástott putrikban és gunyhókban tanyáztak.“

1715-ben, mikor először csináltak országos összeírást, még mindig sok volt ezeknek a szükségalakásoknak a száma s a palánkon kívül

állandó lakhely nem is volt. 1719-ben „még favázos, nádfonatos és sártapaszból készített házak léteztek, úgyhogy adó alá vonható rendes épület csak 399 volt, amiből alsóvárosra 285, felsővárosra 112 esett”.

Ekkor vetődött fel az eszme, hogy az egész várost eltelepítik, a várat pedig a Maros-torokban építik fel. Ebből a tervből azonban semmi se lett s az új erődítés nagyjából a régi helyen nyert elhelyezést. A palánk a réginél jóval nagyobb lett. A felvonóhíddal ellátott kapui közül egy a mai Kárász- és Kölcsey-utcák, egy a Kossuth Lajos-sugárút és a Vadász-utca, egy pedig a Fodor- és Szent Mihály-utcák keresztezésénél volt. Kiskapui a Sóház mellett, a Gizella-téren és a mai Dugonics- és Kossuth-utca sarkán voltak. *A végvár rendeltetésével meginduló hivatásnak azonban a passarovitzai béke véget vetett. De Szeged újratelepülése kizárólag ennek az 1714–16-ig tartó újabb (18) várépítésnek köszönhető.* Mint Reizner írja: „a menekültek talán többé vissza se települnek, és Szeged talán mindenkorra jelentéktelen kis hely marad, sőt talán el is enyészik vala, ha a háromévi nagy munkálatok, a várrekonstrukció közbe nem jő”.

Az építkezés megindulásakor pedig kivált eleinte igen nagy bajok voltak, mert az egyébkor forspontozásra mindig felhasználható szegediek az árvíz veszedelmei elől elmenekültek. Ezek pótlására a közeli vidék lakosságát karhatalommal behajtották. *Az összetertelt munkások nagy mértékű fogyasztása és az erős katonai forgalom visszaszerezte Szegednek a rég elvesztett vonzási körzetét.* S mikor az elmenekültek látták és hallották, hogy itt az életnek újabb lehetőségei nyíltak meg, nemcsak maguk telepedtek vissza, hanem idegen telepeseket is hoztak magukkal. Az új település az épen maradt palánki részen kívül, a még a XIV. századból származó alsó- és az ugyanazon időből származó, de romokban heverő felsővárosi templomok környékén indult meg. A katonai kormányhatóság pedig gondoskodott arról, hogy külföldiek is telepedjenek itt le. A német iparosság ekkor jött Szegedre. De minden nehézség dacára a zsidó kereskedők is megjelentek a piacon.

Ez az újra pezsdülő élet eredményezte, hogy az 1715-iki országgyűlés Szegedet a sz. kir. városok sorába újra becikkelyezte. Ennek a törvénynek nagy jelentősége volt a további fejlődésre, mert ezzel megszűnt a város feletti nyomasztó katonai uralom. *E törvénycikk értelmében nyerte vissza a város azt a jelentőségét, melyet a behódolás következtében elvesztett.* (19) Itt állították fel újra a harmincadot és a szárazvámot és az egyik főszóhivatalt. Újra itt lett az erdélyi sónak főraktára, ami újra nagy befolyást gyakorolt a fuvarozás kifejlődésére. De a Tiszán és Maroson leúszó fa is erős *fakereskedelmet* indított meg a lakosság körében. 1717-ben a félig-meddig karba hozott utak keresztezése miatt itt állították fel a *postahivatalt* is, sőt egyideig (20) *Csongrád megye székhelye* is lett s a gyakori megyegyűlések s az itt lakó megyei tisztviselők ellátása is nagy jelentőségét emelte, „szóval a különféle hatóságok és intézmények által Szeged Dél-magyarországnak központja lett”.

Mezőgazdasági jelentősége is emelkedett, mikor 1719-ben Tápé és Vártó birtokát visszanyerte. Ez a jelentőség még jobban növekedett a

század derekán, mikor a város a szőregi uradalom kibővítésével, a dúsan termő fekete földek révén (21) *Délmagyarország legnagyobb gabonapiaca lett*“.

A XVIII. századnak azonban Szeged újjraépítésén és a csillag-szerű vár elkészítésén kívül települési szempontból kétségtelenül legnagyobb jelentőségű eseménye az volt, hogy a legrégibb idők óta *hármás tagozódású városból — négyes tagozású lett*. Az új városrésznek kialakulása csaknem észrevétlenül történt. A vár északi kapuja, a budai kapu előtti szabad tér eleinte csak katonai gyakorlatok céljaira szolgált, miért is Mars mezejének hívták. Később azonban itt tartották a gabonapiacot is. Szeged jelentősége e tekintetben ez idő tájon erősen növekedett s gabonavásárait messze földről látogatták. Az idegenből jött vásárosok kényelmére néhány „beszálló kocsmát“ építettek. Ezek mellé később lakóházak is épültek. Ez a fejlődés aránylag elég gyors volt, mert az 1712-ben elpusztult és újra épülő város emez egészen új városa már az 1731 július 14-i tanácsi jegyzőkönyvben is említetik. E házak közé 1739-ben az előbbi évi pestis emlékére Szt. Rókus tiszteletére a város kápolnát építtetett. Innen kapta a városrész, melyet eleinte a gabonapiacról kukoricavárosnak neveztek, mai elnevezését. A rohamosan fejlődő városrésznek a XVIII. század végén már 3000 lakosa volt. Ez a szám 1814-ig 3622-re emelkedett.

A Rókus városrész kialakulása idején, 1739-ben új telepesek érkeztek a Palánkba. A török ebben az évben visszafoglalta Belgrádot s a német és szerb kereskedők Szegedre menekültek. Sok baj volt az ide menekült szerbekkel, akik a várost *Szegedác*-nak kezdték nevezni.

A XVIII. század végén Szeged kereskedelme úgy a város, mint a nagykiterjedésű vidék szükségletét képes volt kielégíteni. Ez a *kifejezett kereskedelem* (22) *nagy vonzási körzetet biztosított a városnak délfelé*, de a termelés fokozásával meginduló kiviteli kereskedelmi cikkek: a gabona, szárított hal, dohány révén, vízi úton Arad, Belgrád, Pest, Komárom és Győr piacait is felkeresték. Szeged piaca újra híres lett s a bécsiek itt dohánybevéltő intézetet állítottak fel.

A XIX. század. A század küszöbén két momentum hat irányítólag a város fejlődésére. A már említett *szőregi uradalom folyton emelkedő jövedelmei és az a forgalom, mely az utolsó török háború következtében (1788—89) ideteleröködött*.

A szőregi uradalom megközelítése végett a Tiszán *hajóhidat építettek* és az újszegedi ártéren áthidalásokat (százlábú híd). Egyidejűleg Szabadka, Kistelek és Vásárhely felé is javították az utakat. 1796-ban a szőregi uradalom kedvéért *Új-Szegedet mezővárosi rangra emelték* s így vásártartási jogot nyervén vásárai ide vonzották: Szőreg, Szt. Iván, Gyála, Rábé és Térvár községeket is.

Az élénk gabonakereskedelem, a nagy kerülővel való szállítás *vetette fel először a Duna-Tisza csatorna tervét is.* E csatorna terve először az 1790-i országgyűlésen kísértett, ahol Balla Antal mérnök terjesztette elő. A város hites földmérője, Vedres József 1805-ben a „Tiszát a Dunával összekötő csatorna“ címen füzetet adott ki, melyben Szegednek a csatorna létesítése által való emelkedését s a Tiszavidék gaz-

dasági centrumává lételét fejtegeti meggyőző érveléssel. *A csatornát csak úgy tudja elképzelni, ha a védelmi célokat már úgy sem szolgáló vár gabonatermésébe be lehet raktározni.* Ezt a tervet azonban a napoleoni háborúk keresztülhúzták. De ha csak terv maradt is, örök időkre megvilágítja Szeged e korbeli gazdaságföldrajzi helyzetét.

Ahogy észrevette Vedres Szeged délvidéki gazdasági központ jellegét, úgy figyelmeztetett a piarista gimnázium százéves fennállását ünneplő 1819 év a (23) *délvidéki kulturális központ jellegre*; mutatja ezt a jelleget a 100 év alatt végzett növendékek száma. 37.000-en végeztek az iskolát, melynek liceumi tanfolyama volt különösen látogatott. Ez annyival is inkább érthető, mert „ez időben ez volt a délvidéknek egyetlen felsőbb tanintézete, melyet az idegenajkú ifjúság már a magyar nyelv alapos elsajátítása okából is nagy előszeretettel keresett fel”. Természetes, hogy az idetuduló tanulóifjúság erősen hozzájárult a város forgalmának és gazdasági jólétének emeléséhez. A jólét pedig a városias fejlődést eredményezte. Ekkor vetődött fel a gondolat, hogy a liceumot teljes bölcsészeti karrá szervezzék, sőt jogakadémiát is állítsanak. *A főiskolai gondolat ettől kezdve állandóan kísértett.*

A rohamos fejlődés e század elején is új városrész létesítésére vezetett. Rókus ekkorra már teljesen kifejlődött. Az új városrész tehát Nagy Ferenc tanácsnok földjén, a temető mellett kiosztott telkeken keletkezett. *Ez a máig is meglévő Móra-városrész.* Bár így a szaporodó és letelepedő lakosság elhelyezése az új városrésszel megoldatott, *a város vízvédelmi szempontjai Új-Szeged megszerzését elodázhatalanná tették.* 1830-ban a város a szőregi uradalom és Új-Szeged birtokaért az ötömösi pusztát ajánlotta cserébe, de a megszerzésből egyelőre semmi sem lett.

A folytonos árvizek azonban a *Maros-szabályozás* kérdését is felvetették. Arról is beszéltek, hogy Vedresháza alatt vezessék be a Marost a Tiszába, de ettől a város fejlődését féltették; úgy gondolkodtak, hogy a marosi forgalom elterelődik Szegedről. *E hosszúra nyúlt vitáknál tűnt ki, mit jelent a Maros torkolata a városnak gazdasági szempontból.*

A mindinkább emelkedő forgalom megkövetelte, hogy egyrészt a vonzási körzetbe tartozó délvidékkel, másrészt az ország szívével könnyebben lehessen közlekedni. Ezért a negyvenes években karba hozták a fő kereskedelmi útvonalakat. Ez tette lehetővé, hogy *Temesvár és Pest felé megindult a „gyorsutazási vállalat”* aránylag biztos közlekedése. Természetesen az új utak még inkább növelték a forgalmat. De már kerültek vállalkozók, akik nem nyersárút akartak innen elszállítani, hanem gyártelepet akartak berendezni. A gabonatermés a szesz- és keményítőgyártást tette lehetővé, s ha az 1840-ben létesített Dercsényi-féle gyár csődbe jutott is, az első kezdeményezés nem maradt eredmény nélkül. Az élénkülő kereskedelem vezetett arra a gondolatra, hogy itt váltótörvényszék állíttassék fel.

De felmerült a tiszai *lánchíd* és *rakodópart* építésének gondolata is. A szegedi hajósgazdák „*tiszai gőzhajózási társulat*” megalakítását tervezték, de e tervet a Dunagőzhajózási társulat Szolnok felé meg-

indított hajójáratái még csirájában megölték. Ugyanígy járt a Vedres-féle terv újból felvetődése is; *maga a város is a Pest—Szeged—Temesvári vasútvonal kiépítését óhajtotta.*

A magyar nyelv előtérbe tolulása is éreztette hatását Szegeden. A mindig népesebb gimnázium mellett zeneiskola, 1844-ben tanítóképző, 1846-ban reáliskola létesült a minden városrészben meglévő elemi iskolák mellett, ahová *a délvidéki ifjúság százával tódult magyar szót tanulni s így Szeged valósággal az „iskolák városa“ lett.*

De legfontosabb volt mindezek közt a Tisza-szabályozás gondolatának előtérbe tolulása. Szeged azonban egyelőre csak aggodalmát fejezte ki a szabályozás következtében még gyakrabban ismétlődő veszedelmek felett, mert úgy látta, hogy a Felső-Tisza szabályozása csak növeli a veszedelmet a Szegednél lévő szorulat miatt. De féltek attól is, hogy a Maros-torkolat kérdését a város kívánsága ellenére fogják elintézni s Szeged elveszti nehezen szerzett előnyeit. Ezt a féltékenységet csak növelte a szakértői vélemény. Ezeket a kérdéseket azonban egyelőre a szabadságharc elodázta.

1850-ben indult meg a mozgalom az államvasutak szeged—ceglédi szakaszának kiépítésére. A pályaudvar kisajátításának nagy akadálya volt a Bánomkerti telkek tulajdonosainak kielégítése. Akik természetbeni megtérítést igényeltek, az alsóvárosi makkoserdő „Kénytelennek“ nevezett részében kaptak új kerteket. A város felismerve a vasút nagy jelentőségét, ez ingyentelken kívül 20.000 napszámot is felajánlott. A munka aránylag gyorsan haladt és *1854-ben a forgalom meg is indult.* (24)

Ez időtájon osztották ki a *felsőváros szigetei közti vízállásos helyeket házhelyeknek s így ez a városrész is egységesebbé lett.* De erre az időre esik a 30 éves bérletek megalakítása és *a tanyák újabb telepítése is.*

A Bach-korszak alatt nagy ügyek foglalkoztatták a várost: „a vasút tiszai áthidalása, a Maros levezetése, az újszegedi part-lemetszése, a vedresházi átmetszés, a városnak az árvizek ellen való biztosítása, illetőleg a percsorai Tiszaszabályozó társulatnak megalakítása“.

Legjelentősebb volt e kor alkotásai közül a vasúti forgalom megnyitása, mely nagy mértékben emelte a város idegenforgalmát. A vasúti forgalom megindulása az utcák kövezését vonta maga után, hogy az élénk gabonapiac, a rókusi esontlisztgyár és az 1856-ban épült „Kiviteli gözmalom“ vasúti forgalmát könnyebb legyen lebonyolítani.

A királyi pár alföldi utazásának hírére alakult fogadás-rendező bizottság a város szépítését tűzte ki feladatául. Rendrehozták, feltöltötték a gabonapiacot, a főbb utcák pallózárdáját kőjárdával cserélték fel. De *a királyi pár látogatásának legnagyobb eredménye az volt, hogy a szegedi vár erődtámaszának legnagyobbat jelleme megszűnt és az „eddig tilalom alatt álló lőtéren az építkezéseket megengedték“,* ami a város további belső fejlődésének legnagyobb akadályát hárította el.

A forgalmat emelte az 1858. évben megnyitott *vasúti híd is,* mert ezzel a Temesvár felé való összeköttetés nyílt meg.

Tervbe vették a Maros szabályozását is, hogy a hajózás Sze-

ged—Arad közt meginduljon. Ez a terv azonban a Maros-torkolatnak Vedresháza alatti átmetszésbe vezetése miatt aggodalmat keltett. Ezt a kérdést azonban a tiszai áthidalás eldöntötte; mert a terv keresztülvitele esetén két hidat kellett volna építeni. *Az új híd és a pályaudvar azonban az alsóvárost a Tiszától teljesen elzárta.*

Az 1863. évi inséges esztendő enyhítésére a pest—szegedi hajózási és öntözési csatorna terve újból felmerült, de újra nem lett belőle semmi. *Az alföld—fumei vonal szegedi szakasza* azonban ebből az alkalomból készült el.

A vasútvonal kiépítésének jelentősége az 1866-os porosz háború alkalmával azonnal mutatkozott. A délvidékről jövő ezredek itt szálltak vonatra, ami a forgalom nagy fellendülését vonta maga után.

1868-ban újra kísértett a hajózó csatorna gondolata, mert a bő termést a raktárak nem voltak képesek befogadni, a vasút pedig nem győzte szállítani. De most se valósult meg.

De a kulturális központ fejlesztése is újra előtérbe került. Tanítóképzőt, leányiskolát, gazdasági és jogakadémiát kért a város. „*hogy Szeged az Alföld népének igazi Athénéje legyen*“.

1873-ban jelent meg Kelety Károly: Hazánk és népe c. munkája, „melyben Szeged, a városiaság tekintetében, a 88-ik helyre van sorolva s eléje helyezve nagyon sok felvidéki, kisjelentőségű városka. Ez bántólag, de egyúttal bátorítólag hatott“. Hirtelen olyan rohamos fejlesztési láz fogta el a várost, hogy minden eddigi mulasztást pótolni akart. Felmerült az állandó híd, a parterődtítés, a rakodópart és körtöltés építési terve, nem is szólva a megvalósításra váró kulturális feladatokról. A belső szépítés is előtérbe nyomult. Kövezték a Széchenyi-teret, fásították a Dugonics-sétányt s városias bérházakat építettek. Ide akarták helyezni a megye székhelyét s Újszegedet is a városhoz akarták csatolni.

A sok terv közül azonban csak kevés valósult meg. Újszegedet 1877-ben úgy elvitte a víz, hogy 111 házából csak 7 maradt meg. *A város lejtőmérézése következtében a legmagasabb vízállásnak megfelelő jelzőtáblák sok helyen a házak eresznél voltak elhelyezve.*

Mindenki kétkedve nézte a táblákat, csak Osztrovszky József érezte előre, amj menthetetlenül be fog következni. „Örvendek szülővárosom szép fejlődésén, de szívem szorul, ha a jövőt tekintem; mert a szabályozások következtében a Tisza árja Szegedet megsemmisíti. A szerencsétlenség be fog következni, nem ugyan a Maros áradásától, mint azt a szakértők folyton emlegetik, hanem a Tiszától, melynek vízszíne a szabályozások óta immár 1 ölön felül emelkedett. Talán vétkezem is, amidőn a város fejlődése szempontjából egyúttal azt is mondom, hogy *Szegedből addig nem is lesz igazi rendezett és szép város, míg a víz ott tabula rasa nem csinál.* Nem kicsinylem ugyan fejlődését, de a *haladásnak ott annyi óriási akadályja van, hogy azokat csakis egy nagy katasztrófa háríthatja el.*“

És az akadályokat a katasztrófa csakugyan elhárította. 1879 március 12-én éjjel a régi Szeged megsemmisült: 5723 házából 5458 puszt

tult el; egész Szegeden 265 ház maradt meg. Még a középületek egy része is elpusztult.

A mai Szeged. Március 12-én vitte el a víz Szegedet, de már 18-án a törvényhatóság életjelt adott magáról. Ez alkalommal fogadta el az élniakarás első jeleként azt a 15 pontból álló indítványt, melyet Reizner János főjegyző, a város történetének későbbi írója terjesztett elő. Ez az indítvány „kívánta a megfelelő védvonalak fölállítását, a megyei székhelyet, laktanyák építését, ötmillió forint államsegélynek és tízmillió forint kedvező építkezési kölcsönnek engedélyezését, építkezési tanács fölállítását, az árvízkárosultak és az építkezések adómentességét, hat hónapi moratórium megadását és azt, hogy bizottság küldessék ki a károk felbecslésére és a szabályozási tervek készítésére“.

Természetesen megindult a bűnbak keresése is. A szegediek a Felső-Tisza-szabályozásban, a torontáli vasúttöltésben keresték a hibát, a szakértők a Maros torkollásában, melyhez Szeged ragaszkodott, hogy a marosi emporium jellegét el ne veszítse. Hogy kinek volt igaza, nehéz eldönteni. De hivatalos helyen nem is ezt tartották a legfontosabbnak. Ahogy 1712-ben *okszerű intézkedéssel* újra építették a várost, ezt tették most is. A király látogatásakor szállóigévé lett de soha el nem hangzott szó: Szeged szebb lesz, mint volt: a város rekonstrukciója érdekében hozott törvényekben testesült meg. *Ezek a törvények lettek az új települési tényezők.* (25)

A királyi biztos kinevezéséről szóló 1879. évi XX. t.-c. indokolásának utolsó bekezdése szabja meg azt a földrajzi feladatot, amely Szegedet a pusztulás előtt jellemezte s amely profécia volt a jövőjére is. „Azon meggyőződéstől vezetve ajánlom e törvényjavaslatot elfogadásra, hogy *Szeged városnak, mint nagy magyar kereskedelmi és ipari városnak mielőbbi újraépítése* nemcsak helyi, de országos érdek is és hogy erre egyik nélkülözhetetlen eszközt ez a törvény teremti meg.“

Ez vezeti be azokat a törvényeket, amelyek Szeged mai kialakulásának tényezőivé lettek.

Legfontosabb ezek közül az 1879: XIX., mely a város rendezése szempontjából elkerülhetetlenül szükséges kisajátításokról; az 1879: XX., mely a királyi biztos kinevezéséről és hatásköréről, az 1880: XVI., mely Újszegednek Szegedhez csatolásáról szól. A többiek a város rekonstrukciójához szükséges fedezet előteremtéséről, hatósági épületek emeléséről, vízszabályozó társulatokról és a vízszabályozásról szólnak, szóval olyan intézkedéseket tartalmaznak, melyek az újraépítéshez és a további biztonsághoz szükségesek.

A királyi biztos kinevezéséről szóló 1879: XX. t.-c. 5. §. c) pontja a királyi biztos hatáskörébe utalja „a város újraépítési tervének és az annál alkalmazandó építészeti rendszabálynak megállapítását“-t. *Ez az az intézkedés, amely az évszázados tapasztalatok alapján települt út- és folyómenti településű régi Szegedből, sok helyen a régi tapasztalatok figyelembevételével a mérnöki tervek szerint készült mai Szegedet megalkotta.*

1879 július 21-én utasította a királyi biztosság a folyammérnök-séget, hogy a város biztosítására szükséges körtöltés tervezetét készítse el. A három alternatív tervezet közül az augusztus 20-i minisztertanács a ma tényleg meglévő körtöltés-vonalat válsztotta, amely az akkor még meglévő makkoserdőn belül feküdt. Ennek a tervnek elfogadásával egyidejűleg elvetették a külföldi szakértők tervét, amely azt kívánta, hogy a város egész területe a Tisza legmagasabb vízállása felett 16 cm-rel töltessék fel. Az előbbi elfogadását s az utóbbi elvetését valóban indokolta a nagy költségen kívül a következő évi áradástól való félelem és az, hogy a körtöltés létesítését és a fokozatos feltöltést más külföldi vélemény is támogatta. A körtöltés készítését azonnal meg is kezdték és annak magasságát az 1879. évi víz felett 1,5 méterrel építették, úgyhogy a korona domborisága még ezt a magasságot 32 cm-rel növelte. A szegedi vízmérce 0 pontjának 73 808 méter magasságához mérten a körtöltés tengerszín feletti magassága 83 768 méter. (Az 1895. évi árvíz után azonban ma már nem tartják ezt a vonalat feltétlen alkalmasnak a biztos védelemre.)

A károsultak segélyezésénél már előre látszott nagy körvonalaiban az újjraépítés irányelve, mely a házak típusát is ellentmondást nem tűrő módon állapította meg. Az indokolás szerint „az adakozók azért adták könyöradományaikat, hogy egyrésztől Szeged város polgárai között a vízár által okozott nyomor enyhíthetessék, másrésztől pedig azért, hogy *Szeged városának újjáteremtése előmozdíttassék*“. A főcél az képezvén, hogy *Szeged mielőbb teljesen szilárdan és bizonyos fokig a kor igényeinek megfelelő módon épüljön újra fel*, ugyanazért, midőn gondoskodva lett, hogy a polgárok segélyeztessenek, másfelől oly kikötéssel kellett ennek történnie, hogy *házaikat az illető városrésznek megfelelő terv szerint építsék fel...*“. Ezek az irányelvek vezették az új város tervezőjét: *Lechner Lajost*. Ezek az irányelvek egyúttal a mai Szeged kialakulásának tényezői is. A város újjraalakítására készített terv magyarázata szerint hat szempont volt a tervezéskor irányadó: 1. *az árvíz elleni biztosítás*; 2. *a jelennek és a jövő fejlődésnek megfelelő helyes beosztás és építési szabályok megállapítása*; 3. *a közlekedés, forgalom és kereskedelem érdekében szükséges átalakítások*; 4. *egészségügyi intézkedések*; 5. *közkertek és középületek elhelyezése*; 6. *esztétikai szempontok*.

Az árvíz elleni biztosítást szolgálta a fentebb már említett körtöltés, amely a tervezet szerint karöltve járt a város egyes részeinek feltöltésével. Az egész terület feltöltése a hihetetlen térszíni különbségek miatt lehetetlen volt, hiszen voltak olyan helyek, ahol hét méternél mélyebb gödrök tátongtak. Ezért tehát csak az új várostervben előre kijelölt utakat töltötték fel. A mai utcabeosztás tulajdonképen az árvíz elleni védekezést is szolgálja. A körtöltésen belül a Tiszaparttól a Tiszapartig haladva félkörben övezi a belső részt a nagykörút, melynek magassága a vízmérce 0 fokához mérten 7 m. Ezen belül a kiskörút 8-20 méter magasságával a belvárost védelmezi. A Tiszapart töltés-magassága 8-85 méter. Ezeket a körutakat nagy sugárutak kötik össze, melyek a körtöltéstől befelé fokozatosan emelkednek. A sugárutakat a

körutakon kívül egyenes utcák kötik össze egymással s a város bármely pontján gyorsan megközelíthetők. Ez a beosztás tehát a víztől mentesített széles utakkal és körúttal még a körtöltés átszakadása esetén is alkalmas a védelemre. A közbeeső területek feltöltése fokozatosan lett volna megvalósítandó, ami a háború kitöréséig meg is történt, de azután csak a múlt esztendőben kezdődhetett újra.

A város *szabályozása* szoros összefüggésben áll az árvízvédelmi intézkedésekkel, de kiindulási pontját a régi település képezte. A vár mellett települő palánki városrész beosztása csak kissé módosult, a mai Széchenyi-tér déli, nyugati és északi részének utcavonalai nagyjából megmaradtak, de az alsóváros és felsőváros egyes részei nyom nélkül eltűntek. Az alsóváros legrégibb településnek látszó háztömbjei szabályosan megmaradtak, de a vízállások miatt girbe-gurba utcák és a felsőváros mocsarak közé épített régi háztömbjei kisajátítottak. Innen van, hogy míg a belváros régi beépített területei a mai térképeken is többé-kevésbé ugyanazt a térképet nyújtják, a többi városrészben az eltüntetett mocsaras vidéken húzódó régi útvonalak és háztömbök az új térképen nehezen lelhetők fel.

Az árvíz alkalmával összedőlt házaknál szerzett tapasztalatokat az új építési rendszabályoknál figyelembe vették. *Szülárd alapozás és falazás, tűzbiztonság és tisztaság* azok a követelmények, melyeket az építkezésnél megköveteltek s ami a régi Szeged építkezési anyagain, a sarat, vályogot (ha nem is egészen) nádat, sást és gyékényt kizárta a város területéről. Természetesen egyöntetű követelményekkel a város minden részén nem léphetett fel. Így az egész területet építkezés szempontjából három részre osztotta: a külvárosok (nagykörúton kívül), ahol a kő- és téglalapra a legmagasabb víz felett 16 cm-rel vályog is használható; a két körút köze, ahol csak téglavagy kőépületek építhetők, cserép- vagy zsindelytetővel; és a kis-körúton belőli rész, ahol emeletes házak csak cseréptetővel építhetők. Mondani is felesleges, hogy a néprajzi szempontból figyelmet érdemlő építkezés a körtöltéssel határolt részről teljesen kiszorult.

A közlekedés, forgalom és kereskedelem érdekében szükséges átalakítások nagyobb része az utcahálózat és a vízvédellel egyetértésben lett megoldva. Legfontosabb tényezőnek a Tiszapartot tartották s ezért egész hosszában rakparttá alakították. De szükséges volt a vasúti áthidaláson kívül egy közúti híd létesítése is, mely a temesvári országúthoz csatlakozzék. A közlekedés szempontjából legfontosabb sugárutakat és a körutakat is a kikövezési tervzetbe felvették. Ezek az intézkedések kiegészítették a már addig is meglévő vasúti intézményeket.

Egészségügyi szempontból a már meglévő gázvilágítás mellett villanyvilágítást, csatornázást, a város területén lévő vízesebb területeken befásított köztereket és vízvezetékét létesítettek. Néhány nagyobb vízállós területet pedig tóvá kimélyítve, a vadvizek mindenkori levezetésére meghagytak.

A középületeket úgy helyezték el, hogy a város minden részéből egyaránt könnyen megközelíthetők legyenek s a beépítés alá kerülő telekrészekben mintegy csábítsanak az építkezésre.

A középületek elhelyezésénél s általában az egész rendezésnél érvényesültek a megállapított esztétikai szempontok.

Ha egy pillantást vetünk is a térképre, meggyőződhetünk róla, hogy ez a rendezési program tulajdonképpen csak a körutakon belől forgatta föl gyökeresen a város XIX. század derekának képét. A körutakon kívül az alsóvárosi, móra- és rókusi részek, szabályozva ugyan, de jórészt megmaradtak, csak a felsővárosi rész módosult alaposabban.

Az egész tervzet négy év alatt készült el és kerekén 33.000.000 (32.909.192) frt-jába került az államnak, városnak és a magánosoknak. Ekkora összeggel vetették meg az alapját az új városnak. Ez a beépített összeg 1899-ig 48.268.053 frtra emelkedett s így kerek számban 100.000.000 K volt az értéke azoknak az épületeknek, melyek a XX. századra virradó Szegedet díszítették.

De ezeknek a költségeknek beruházása váltotta valóra Tisza Lajos grófnak, Szeged újrateremtőjének a búcsúzás pillanatában tartott beszédében lefektetett jóslatát:

„Szeged akkor már senki által kétségbe nem vonhatólag az országnak második, az Alföldnek pedig első városa, nemcsak népességre és kiterjedésre, de tekintélyre és befolyásra is. *Központ, amelybe összefutnak az állami közigazgatás egyes ágainak szálai az Alföld nagy vidékéről. Gyűpontja a tudományos műveltségnek, a szellemi haladásnak, forrás, melyhez tolul az egész Alföld ifjúsága, hogy tudomány-szomját olthassa.*

„Gócponjtja az alföldi kereskedelmi forgalomnak és iparnak, hol a mezőgazdaságnak vasutakon, folyókon és tengelyen szállított nyers-terményei megállapodnak, hogy első átdolgozásukat itt nyerve, mint félkészítmények és iparcikkek folytassák útjukat a világpiacokra“.

Hogy Tisza Lajos szavai a próféta szavai voltak és Szeged tényleg mezőgazdasági jellegének megóvása mellett ipari és kereskedelmi központtá lett, azt szerencsém volt „Szeged közgazdasága“ c. füzetemben, a történelmi fejlődés alapján kimutatni. A város mai fejlődését a körtöltésen belől lévő beépítetlen területek helyett, hivatalosan a töltésen kívül vezetik le. Ilyen új telepek: A rókusi állomás mögötti: Aigner Károly-telep, a Tápé felé eső: Somogyi-telep, és a most Újszőregnek keresztelt Pillichfalva.

A trianoni béke újra *határvárost* csinált Szegedből, amely a béke következtében egész gazdaságföldrajzi vonzásterületét elvesztette, ami gazdasági életén a konjunkturák idejének leáldozásával már ma is erősen meglátszik. De ha a régi természetes vonzási köre felé az egészen természetellenesen elterelt forgalom újra felvehető lesz, gazdasági felüldülése nem maradhat el.

Addig is teljesíti azt a hivatást, melyet évszázadokon át iskoláival betöltött. Ha ma nem is hathat az elszakított területek mindég ide vonzó lakosságára a régi értelemben, az egyetem idehelyezése révén,

mint *kulturális végvárnak* régi jogai címén is nagy kötelességei vannak.

Banner János.

E cikk megírásához Reizner János, Szeged története I–IV, továbbá Kulinyi Zsigm.: Szeged újkora c. munkáit használtam adataim forrásául. Könnyű volt a munka ott, ahol e kiváló monográfiák adatait úgyszólván csak más szempontok szerint kellett csoportosítani. Az érdem tehát az övék. Egyéb felhasznált munkákra a megfelelő helyen hivatkozom. — *Megjegyzések a térképhez.* A térkép Szeged sz. kir. város szabályozási tervszete alapján készült. Az 1712-6s település a De la Croix, az 1747-es a Kaltschmidt, az 1778-as a Balla Antal, az 1850-es a Bainville és az 1879-es a szabályozási tervek előtti térkép adatait tüntetik fel. Az 1712-6s állapot megrajzolásánál, különösen a felsővárosi részek berajzolásánál az 1879. évi árvíz július 24-i vízállását feltüntető térkép nyújtott segítséget, ahol a vízből kiálló legmagasabb pontok könnyen szemléltethetők. Itt a felső város kettős tagozódása — egy útmenti és egy vízmenti községre — erősen szembetűnő. A térképet Bálint Alajos egyetemi gyakornok úr rajzolta útmutatásom alapján, melynek egy általam hibásan megállapított adatát Keresztes Sarolta tanárjelölt k. a. szíves közlése alapján javítottam ki. Mindkettőjüknek ez úton mondok köszönetet.

Szemle.

Magyarország gazdasági földrajza.

Ezzel a címmel nemrégiben vaskos kötet jelent meg a magyar könyvpiacra. Szerzője dr. Fodor Ferenc; jól ismert név a földrajzi irodalomban. A könyv témája felkelti a figyelmet. De még inkább a címhez csatlakozó tájékoztatás: a könyv a főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközönség, közgazdák, iparosok és kereskedők számára készült. Hosszú felsorolás. Csak egy hiányzik még belőle: hogy a könyv a statisztikusok számára is íródott. Pedig az is legalább olyan joggal kerülhetett volna a címlapra, mint a felsorolás többi része.

Vajjon megfelel-e céljának az olyan munka, mely ennyire szétágazó irányokba tekint; mely a didaktikai célok mellett eminenter tudományos igényeket akar kielégíteni s emellett a gyakorlati élet szükségleteit is? Nagy kérdés. Nagyon nagy kérdés, melyre az adott esetben a válasz sem könnyű. Hiszen a kutatásnak az a köre, melyet a tanulmány írója megmarkol, meglehetősen bizonytalan s a magyar szakirodalomban éppenséggel nem kidolgozott.

Fodor kísérletnek mondja művét s annak jobbításához maga is várja a bíráló megjegyzéseket. Ezzel meglehetősen letompítja a kritika életét, mely munkájának rendszere vagy egyes részei ellen irányulna. De másfelől ugyanakkor fel is hívja a figyelmet, hogy a hazai földrajzi tudomány érdekében ne mulasszuk őt figyelmeztetni a dolgozat hibáira.

Az összbenyomás, melyet a könyv az olvasóra tesz, nem egységes. Kétségen kívül vannak a munkának olyan kvalitásai, melyek hivatott íróemberre vallanak, s tudományá iránt eleven fogékonysággal bíró szakférfiúra. De ha a könyv végére jutottunk, alig tudjuk eldönteni azt, hogy valójában olyan ismeretekkel bővült-e látókörünk, melyek az ú. n. gazdasági földrajz sajátos területéről valók, vagy pedig a más forrásokból jól ismert statisztikai anyaggyűjtemény vált előttünk a könyvben nehezen áttekinthető adathalmazzá.

A lényeg ugyanis ezen nyugszik. Fodor a gazdasági élet fizikai feltételeinek, a gazdasági javaknak és az azokat termelő és felhasználó embernek az egyes gazdasági tájakban való szimbiozisért akarja feltárni genetikus és szintetikus módszerrel. De bár törekvése tiszteltetreméltó, munkája végén aligha tette le maga is azzal a tudattal a tollat kezéből, mint aki ezt a munkáját sikerrel teljesítette volna.

Az egész munkára nézve jellemző az az ellentét, mely már az előző egyik részéből kiütközik. Fodor azt állítja, hogy „a céljainak megfelelő formába átöntött statisztikai anyag az utolsó békeévből származik“. Am azonnal hozzáteszi, hogy „nagy nehézségeket okozott neki, hogy azok az adatok, melyek Magyarországról már rendelkezésre állanak a geografusnak, Horvátországról — különösen pár évtized előtt — még itt-ott hiányosak. Ezért vizsgálataiban hol csak Magyarországgal, hol az egész Magyarbirodalommal kellett foglalkoznia“. Ime az első kifogás, melyet a munkával szemben már a célkitűzésben kell tennünk. A *statisztika igazi értékei nem egyetlen egy év adataiból bontakoznak ki, sőt azokból rendszerint*

nem bontakoznak ki. Ha tehát Fodor abban a feltevésben fogott hozzá munkájához, hogy Magyarország gazdasági földrajzát csupán egy év (akár az 1912, akár az 1913. év) statisztikai eredményei nyomán fogja megírni, olyan súlyos tévedésben volt, mely munkájának becslés s a következtetéseket, melyekhez jutott, sokban problematikusakká teszi. Látni fogjuk majd, hogy Fodor valóban gyakran elkövette azt a hibát, hogy csupán egy év adataira támaszkodik s gazdaságföldrajzi konkluzióit azokra alapítja. Nem számolva azzal, hogy a társadalmi élet minden megnyilvánulásában, de különösen a gazdasági élet folyamatában örökös — egymást felváltó — hullámmozgások történnek, melyek kiegyenlítődéset a statisztika a hosszabb időkre vonatkozó *átlagok* kiszámításában találta meg. Egy-egy év eredményével csak nagyon ritkán elégedhetünk meg. Jobbára csak akkor, mikor nagyon bonyolult jelenségek vizsgálatáról van szó, ahol a regisztrálásnak, a visszatérő megjegyzéseknek nincs helye. Pl. a monográfiáknál. De ahol a statisztika készenléte a multa visszamenőleg is rendelkezésünkre áll, sohasem szabad elmulasztani annak teljes kiaknázását. Hasonlóképen hibásnak kell minősíteni azt az eljárást, mellyel Fodor hol a megcsonkított Magyarbirodalom, hol pedig csak az egykori magyar anyaország adatait idézi. Hiszen így elvesz a statisztikai összehasonlításnak legfőbb követelménye: a közös vizsgálati alap. Könnyű lett volna ugyan ezt a nehézséget áthidalni, oly módon t. i., hogy a munka mindenütt külön kimutatta volna a magyarbirodalmi adatok mellett a magyarországiakat. Ez mindenesetre bizonyos fáradtsággal járt volna. De a dolgozat ezt megtenni el is mulasztotta.

Hasonlóképpen — magyar nemzeti gazdasági szempontból bármennyire is felötlőnek látszik az első pillanatra az ellenvetés — nem oszthatjuk szerzővel azt a célkitűzést, hogy könyvének egész anyagában elsősorban az egész, a Trianon előtti Magyarországgal foglalkozik. Nem azért, mintha teljes mértékben nem osztanók azt a minden magyar emberrel közös hitvallást, hogy Magyarország olyan gazdasági egység, mely megbonthatatlan. De azért, mert a feldolgozott adatokat tekintve a könyv tartalma így mégsem oldja meg a problémát. Hiszen a megcsonkított Magyarországról szóló függelékekben Fodor lépten-nyomon kénytelen utalni azokra a rendkívüli változásokra, melyeket a békekötés okozott a gazdasági viszonyokban. Komolyan hiszi-e tehát, hogy hasonlóan nagy eltolódások — akár kedvezők, akár (ami valószínűbb) kedvezőtlenek — az elszakított Felvidéken, Erdélyben, a déli részeken és Nyugat-Magyarországon is nem történtek? S ha történtek: mindazok alatt az okfejtések alatt, melyek az egykori egységes Magyarországra vonatkoznak — sajnos — inog ma a talaj.

Fodor elsősorban az ember tájalkító munkájának érzékeltetésére irányozta művét. Nyilvánvaló, hogy e részben a békekötés óta eltelt pár esztendő is kiváltott bizonyos hatásokat. *S ha ezeket a hatásokat Fodor a szomszédos, földünkbeli kisebb-nagyobb részeket szákmányolt államok újabb statisztikai kiadványaiból állapította volna meg — amire a lehetőség megvolt — munkája sokkal mélyebb értelmet nyert volna, mint így, mikor erőszakos kezek szétlépték azokat a kapcsolatokat, melyek Magyarország földjét előbb összefűzték.* Megvan a becse, nagyon nagy becse van azoknak a munkáknak is, melyek Magyarország egész területére vonatkozólag gyűjtik egybe a tömegészlelések eredményeit, bármely, — a középpontjukba helyezett tudományos cél szolgálatában. De csak tudományos becsek lehet meg, — a gyakorlati célokat, melyeket pedig Fodor szintén előtérbe tolt, nem istápolhatják. *A praktikus érdek azt kívánta volna meg, hogy Fodor Magyarország egész földjének a mai időkre szabott gazdasági földrajzát is írja meg s vele párhuzamosan a meg-*

csonkított Magyarországtól behatóan fejtsse ki. Fodor munkája e célokat egyáltalán nem, vagy csak alig közelítette meg.

Előljáróban még egyet. Fodor kiemeli, hogy munkáját nem csupán a szakemberek, hanem a nagyközönség számára írta. A forrásmunkákra való utalásokat ezért elhagyta. Az indok alighanem sántít. Hiszen az olvasót nem zavarhatja az a körülmény, hogy a munka szerzője forrásokra hivatkozik. Sőt, esetleg, ha érdeklődése felébred, szívesen néz utána az idézett eredeti szövegnek. De a szakszerű bírálatot rendkívül megnehezíti az a körülmény, ha a források idézése híján csak fáradságosan vagy egyáltalán alig is tudjuk figyelemmel kísérni azt, hogy szerző mennyit merített mások tanulmányaiból s mennyi a maga felfogásának gyümölcse. Egyébként Fodor forrásokat munkájában mégis számos helyen idéz. De gyakran ezt is rosszul teszi. Csak nevekre hivatkozik. Az egyes források címét s a felhasznált anyag oldalszámát rendszerint mellőzi megemlíteni. Ami csak kirívóbbá teszi azt az elégedetlenséget, melyet munkájának ezzel a módszerével szemben kell éreznünk.

A munka első nagyobb fejezete a *föld fizikai arculatával* foglalkozik. A munkának tipusosan földrajzi és kizárólag földrajzi része ez a fejezet, melyről ezért kevesebb is a mondanivalónk. Noha felőlő a fejezet nagy általánosságban mozgó tartalma, mely éles ellentétben áll a későbbi fejezetek jóval bőségebb kidolgozásával. Aligha okul sokat az olvasó pl. az olyasféle megállapításokból, — közelebbi magyarázat nélkül — hogy „a harmadkor klímája még mai növénytakarónkban is nyomokat hagyott“ (19. l.); amihez hasonló példát számos másikat idézhetnek a fejezet szövegéből.

De néhány tárgyi észrevételt is tehetünk a fejezet tartalmával szemben. Fodor azt állítja (20. l.), hogy a tőlünk északkeletre fekvő nagy szarmát-táblától a Kárpátok magas, járhatatlan láncá választván el, gazdasági életünkben ez a táj jóformán csak mint kontinentális klímánk tényezője érezteti hatását. Valamivel később (21. l.) már maga is koncedálja, hogy a Kárpátokon átvetető átjárók a szomszédos idegen tájakkal kellő közlekedési kapcsolatot biztosítottak, de akkor is csak a nyugati kapcsolatokat emeli ki. *Holott, aki a gazdaságtörténetben csak kevésbé is járatos, jól tudja, hogy a lengyel vidékekkel Magyarországot évszázados kötelékek fűzték össze.* S ha ez a kapcsolat a statisztikában — melyek az újabkori államalakulásoknak megfelelően csak Ausztriáról, Németországról, stb. tudtak — nem is tűnik ki eléggé s ha a gazdasági érintkezés esetleg a bécsi kereskedelmi központ közvetítésével is történt — eleven, élő kapcsolat volt az, melynek szükségét gazdasági önállósulásunk óta Csonka-Magyarországon is tisztán észlelhetjük.

A csapadék vegetációnális értékevel foglalkozva (24. l.) Fodor néhány városra (községre) vonatkozólag viszonyszámokat közöl. De nem jelöli meg, hogy azok mely időpontra hivatkoznak. Itt tehát tág tere nyílik a kombinációknak, annál inkább, mert valamivel előbb (23. l.) a munka 1863-ból és 1882-ből való adatokat sorakoztat fel. Vajjon a közölt számok egy év, vagy hosszabb ideji megfigyelés eredményei-e? Tartunk tőle, hogy csupán egy évé, ami öreg hiba volna egy-egy vidék csapadékmennyiségének megállapításánál. A csapadék mennyisége különben megdönthetetlenül nagy befolyással bír a termés alakulására. Noha annak eloszlása is nagyon fontos tényező. De tegyük fel, hogy azok a számok, melyeket Fodor *Kalocsa* és *Pécs* csapadékának vegetációnális értékéről idéz, minden tekintetben helytállóak. *Vajjon komolyan lehet-e mégis belőlük következtetni (egy-egy község adataiból) az Alföld és a Dunántúl terméseredményeire ?!*

A logikus gondolkodással ellentétes Fodornak az az állítása is (30. l.), hogy

a Tisza vízgyűjtő területe terjedelmesebb a magyarországi Dunánál. Annál inkább az, mert hiszen maga is (28. l.) statisztikai adatokkal igazolja, hogy a Duna vízgyűjtő területe Magyarországon 314.000 km², a Tiszáé pedig csak 153.000 km². Vagy az, hogy a mi klímánkban előbb rendkívül nagy gazdasági előnyünk : az óceáni (mediterrán), kontinentális és magas hegységi klimatípusok egyaránt való előfordulása azóta megszűnt (38. l.). Hiszen a munka kifejti (23. l.), hogy Nagy-Magyarország nyugati része leginkább az atlanti, déli része a mediterrán, az Alföld pedig a kontinentális klíma hatása alatt állt. Szerencsére a dunántúli (nyugati) részek ma is országunkhoz tartoznak és valóban a dunántúli és alföldi klíma eltérése ma is jelentkezik a különböző terméseredményekben.

A munka második nagyobb fejezete „A magyar föld, mint emberi lakóhely” nevet viseli. Foglalkozik a terület benépesülésével. Messze régmúlt korokba visszanyúlva vázolja a kultúra fejlődését a magyar medence területén s kifejti, hogy geográfiaiilag nem lényeges, hogy a honfoglaló magyarok milyen népeket találtak ; sokkal fontosabb volna tudni szerinte azt, hogy az Alföldet milyen kulturális állapotban találták a bevándorlók. Nem látszik-e itt is némi ellentét ? Hiszen az itt megtelepült népek mineműségéből alighanem következtetni lehet némileg az Alföld akkori kulturális állapotára is. A továbbiakban Fodor a magyar föld népességének fejlődését ismerteti. De éppen az újabb korban, melyre vonatkozólag bőséges adataink vannak, rendkívül kurtán s bővebben csak azokról az időkről, melyekkel szemben csak tapogatózásra vagyunk utalva. *Annak a hatalmas evolúciónak beállítása, mely népességünkben 1785-től 1910-ig történt, csupán alig néhány szava van. Pedig a gazdasági okoknak hosszú láncolata volt az, mely a háború előtt itt megtelepült népességet 20 milliónyi tömegre engedte szaporodni.*

Csonka-Magyarország népességének alakulását 1869-től kíséri figyelemmel s kiemeli, hogy itt a népesség szaporodása mindig jóval erősebb volt, mint a Magyar-birodalom egészében. Ez igaz. *Csak hogy az ok korántsem az, melyet Fodor említ.* Az t. i., hogy a mai terület alapja az állam (?) legfontosabb tényezőjének, a mezőgazdasági termelésnek. A mai terület gyors szaporodását kétségtelenül nem a mezőgazdasági termelés tette lehetővé (melyről az alföldi részeken Fodor amúgy is sok helyen mond lesújtó véleményt), hanem az *iparforgalmi élet kibontakozása*, első sorban a főváros gazdasági előbbrehaladása által segítve.

A gazdasági élet hatását fejtegetvén a táj fizikai arculatára, Fodor érdekesen írja meg, hogy a szavannás Alföld elerdőtlenedése nem klimatikus változások oka (okozata ?), hanem a gazdasági kultúra változásának következménye ; az Alföldön lehetséges négy eredeti formáció (lápi, erdő, rét-, pusztaság és száraz erdőformáció) közül az jutott időnkint túlsúlyra, melynek az illető kor gazdasági kultúrája segített. Majd az erdőségeknél a többi területhez való arányáról szól s itt első ízben követi el azt a — szerintünk — elég jelentékeny hibát, hogy *nagyobb földrajzi egységek helyett egyes vármegyék adataival operál.* A hivatalos statisztika a maga adatközléseiben kénytelen ragaszkodni a törvényhatóságok szerint való tagozáshoz. De a földrajzi íróknak mindig meg kell magát szabadítani e, rá nézve, béklyótól s az őanyag adatait földrajzi szempontok szerint tagolva, beszámolni egy-egy vidék jellemző sajátságairól.

A gazdálkodó ember munkája által a föld természetes növényi takarójában, valamint a vízrajzi viszonyokban okozott változásokat gazdaságtörténeti alapon foglalja össze Fodor, ha mondanivalóinak gondos figyelemmel kísérését (45. l.) akadályozza is, hogy pl. az ármentesítési területek nagyságát hol km²-ekben, hol

holdakban fejezi ki. A most említett esetben ez a pongyolaság talán kisebb jelentőségű, de nagyobbá dagad számos más helyen, mint pl. a bevetett területeket hol holdakban, hol hektárokból jelöli meg, meglehetősen fáradsztó átszámítási munkát hártva rá az olvasóra.

Alighanem hiba csúszott be Fodor számításaiba akkor, mikor a Maros által öntözhető terület nagyságát 300.000 kat. holdra becsüli. A Tiszaét is csak 100.000 holdra teszi s a Dunáét sem többre 200—500.000 holdnál, ami nagyon szemsztúró jelenség. Az öntözésnek nyilván rendkívüli hordereje volna terméseredményeink fokozása körül. De hogy a széna termésátlaga hektáronként így 33 q-ról 50, illtőleg 70 q-ra, a búzatermés 12'9 q-ról 17 q-ra volna emelhető, stb. erre nézve először azt kellene tudnunk, hogy mely időpontból indul ki Fodor. Itt minden bizonynyal hosszabb időszakok átlaga lehetne a pont, melyre támaszkodhatnánk.

A termésátlagok fejlesztéséről a műtrágyázás kapcsán is ír Fodor s különböző államok termésátlagait közli arra való hivatkozással, hogy mennyi a műtrágyafogyasztásuk kat. holdanként (48. l.). *Az adatok, melyeket közöl, arra a merész következtetésre ragadtatják el, hogy Magyarország termésátlagait megfelelő talajjavítással még „óriási“ módon fejleszthetnők, mert különben a magyar talaj, sőt részben a klíma is megfelelőbb nálunk a búzatermelésnek, mint Belgiumban vagy a Németbirodalomban.* Talán mondanunk sem kell, hogy Fodor adataival nemcsak a búza, hanem általában a gabonatermelés intenzívebbé válhatását akarta igazolni, s azt, hogy egyéb fejtegetései során mindig ugyancsak lesújtó véleményt mond klímánkról.

A most tárgyalt fejezet utolsó szakaszát a magyar medencerendszer tájegységei ismertetésének szentelte Fodor. Felosztásának rendszerét nem fejtí ki. De az a felosztás, mely szerint Magyarország földje az Alföldre, a Kis-Alföldre, a Dunántúlra, az északnyugati és északkeleti Felvidékre, az Erdélyi-medencére, a Királyhágón inneni hegyvidékre és a drávántúli dombosvidékre tagolódik, *nagyon ismerős előttünk dr. Kemény Györgynek a Földrajzi Közlemények 1917. évi folyamában megjelent értékes és úttörő tanulmányából, melynek tartalmából Fodor rendkívül sokat merít, de a legkritikább esetben hivatkozik rá.* Pedig az a vérbeli statisztikusra valló munka, melyet Kemény dr. azzal végzett, hogy Magyarország mezőgazdaságára vonatkozó adattömeget földrajzi elhelyezkedés szerint csoportosította, minden dicséretre méltó s merjük állítani, hogy *ha Kemény adatait Fodor nem kapta volna kézhez, munkájának túlnyomó részében egyáltalán nem tudta volna a statisztikai adatokat földrajzi szempontok szerint részletezni.* Aki csak kevésé jártas a statisztikai munka menetében, csak az tudja megítélni azt a rendkívüli nagy fáradságot, melyet a törvényhatóságunkint (és járásonként vagy községünkint) közölt őszanyagának kitűzött célunkhoz való idomítása jelent. *Kemény elsőnek végezte el ezt a feladatot a magyar mezőgazdasági termelést illetőleg s őt kell dicsérnünk akkor, mikor Fodor könyvének idevonatkozó adatait olvassuk.*

A munka harmadik része „A magyar nemzet gazdasági termelése“ címet viseli. Egyes nagyobb szakaszai a mezőgazdasági növénytermelésnek, az állattenyésztésnek és az erdőgazdaságnak szentelvék. E szakaszok közül behatóbban kívánunk foglalkozni a mezőgazdasági növénytermelésre vonatkozó résszel, egyrészt azért, mert ez a része a munkának az, mely (Fodor kidolgozásában) legtöbb jogot tarthat a gazdasági földrajzhoz való tartozandóságra s másrészt azért, mert itt nagyon jól megfigyelhetjük Fodor tudományos munkálkodásának módszerét. A szakaszt a magyar mezőgazdaság genetikus fejlődésének vázlata vezeti be, az idevágó gyér irodalom

felhasználásával, de a forrásokat itt is mellőzve, noha gazdaságtörténetünk kevés-számú művelője igazán megérdemelné, hogy nevük ha egyebütt nem, legalább a felhasználás legfontosabb irodalmi termékek jegyzékében megemlíttessék. A fejlődés ismertetésének végén Fodor arra a konklúzióra jut, hogy a XIX. század közepétől fogva a gazdálkodó ember véglegesen urává vált (jogilag is) a területnek. *Ha tényleg így lett volna, vajjon lenne-e szükség ma is nálunk földbirtokreformra?*

Mezőgazdaságunk fizikai tényezőiről szólva, Fodor ismét visszatér a műtrágya kérdéséhez (59. l.) s tolla oda siklik ki, hogy a termésátlagok azonos klimatikus és talajbeli viszonyok mellett majdnem egyenes arányban állanak a felhasznált műtrágya mennyiségével. Ezt az a bizonyítása, hogy Győr vármegye műtrágyafogyasztása 19-szer, Pozsony vármegyéé pedig 36-szor nagyobb lévén, mint Temes vármegyéé, az előbbi vármegyék búzatermésátlaga 1·2-szer, illetőleg 1·4-szer nagyobb, mint Temesé, éppenséggel nem igazolja, mert hiszen Pozsony vármegye műtrágyafogyasztása Győrénél majdnem kétszerese lévén, a termésátlagokban eltérés csupán egyhatodrésznyi, még Fodor adatai szerint is, holott azok nyilvánvalóan tévesek is, mert hiszen az 1901—1915. évek statisztikája szerint e két vármegye termésátlagai között sokkal kisebb különbségek voltak a valóságban (amint ezt a Magyar Statisztikai Közlemények 66. kötete világosan igazolja), mint aminőkről Fodor számol el.

Ugyanitt érinti Fodor ismét a szántóföld megosztásának kérdését, elgondolában azzal a helyes módszerrel, hogy pl. a Duna, a Kőrös-torkolat és Torontál keleti határa által bezárt területről, vagy a Balaton mellékéről és a Tiszahátról, stb., szóval egyes tájakról szól s azokon közli a szántóföldek arányát. Ez mindenestre olyan kísérlet, melyet elismeréssel kell fogadnunk, s melyet szívesen láttunk volna más vonatkozásokban is megvilágítva, noha élünk a gyanúperrel, hogy a körülírt tájakra vonatkozó számok nem pontos mérlegelések eredményei.

A mezőgazdasági népesség megosztására vonatkozó fejtegetések természetesen fontos része a munkának. Fodor abból indul ki, hogy Magyarországon az őstermelő népesség aránya csökkenőben van, minek oka az ország mindjobban előrehaladó iparosodása (60. l.). A kérdést azután ezzel körülbelül el is intézi. Nem is érintvén azt a tényt, hogy hiszen ha 1910-ig bezárólag az őstermelő nép aránya csökkent is, abszolút számban az még szakadatlanul erősödni tudott s hogy az ipari fejlődés csupán azt tette lehetővé, hogy az őstermelés mellől felszabaduló rétegek egyéb munkalehetőségekre találván, az ipar körében elhelyezkedve gyakoroljanak előnyös hatást népesedésünkre.

A mezőgazdasági népesség birtokviszonyaira vonatkozó adatokat, valamint az egyes tájakon a mezőgazdasági népesség arányszámait Kemény György említett statisztikájából veszi át Fodor munkája s átveszi annak helytelen indokolását is, mintha annak oka, hogy az Alföldön legkisebb a mezőgazdasági népesség aránya, a birtokviszonyok egyenetlen megosztása volna. Az igazi ok az, hogy az Alföldön Budapest hatalmas iparforgalmi népessége rontja le a mezőgazdasági népesség arányát.

A mezőgazdasági kereső népességnek s a mezőgazdasági művelt területnek arányáról Fodor nyilván a Magyar Statisztikai Közlemény 64. kötetének szöveges jelentése alapján (120—123. l.) közöl adatokat s arra az eredményre jut, hogy a helyzet a Duna—Tisza között legjobb, sőt kiválóan jó (62. l.), mivel egy birtokosra vagy bérlőre ott legtöbb szántóföldi művelés alá vont terület esik. Megfeleldezünk arról, hogy valójában azért van ez így, mert a Duna-Tisza közén a nagybirtok-típus eléggé honos s így történik, hogy ott egy birtokosra több szántóföld esik. *Bizony, a*

Duna—Tisza-közi állapotoknak nem igen vannak geográfiai okai, mint aminőket Fodor sejt, hanem sokkal inkább a történeti fejlődésben gyökerező okok, melyek folytán a közép- és nagybirtok-rendszer ott sűrűbben fordul elő, mint pl. fordult elő Erdélyben. Nem kétséges különben, hogy az idevágó fejtegetések sokkal mélyebb tartalmat nyertek volna, ha a számításokat megkísérelte volna Fodor földrajzi tájonként is elvégezni. Ezt a munkát azonban, úgy lászik, később kell tőle (vagy más geografustól) várni.

A század első évtizedében Magyarországon a birtokelaprózódás — mondja Fodor — általános volt különösen az Alföldön, viszont egyes felvidéki vármegyékben, a kivándorlás folytán a birtok akkumulálódott. Erre vonatkozólag azonban a statisztikai igazolás hiányzik.

Az összes lakosság s a szántóföldek arányával, vagyis a mezőgazdasági területekre számított népsűrűséggel kapcsolatban foglalkozik Fodor a belső vándorlásokkal, melyet azonban szintén tévesen ítél meg. Egyfelől csupán nyári mezőgazdasági munkásvándorlásnak mondja azt, másfelől olyan településnek, aminek okát a történeti fejleményekben látja. Holott nem kétséges, hogy a belső vándorlásnak a mezőgazdasági népességet tartósan megmozgató iránya is legelsősorban a városok, s főleg Budapest felé irányult.

A mezőgazdasági népesség sűrűsége Fodor szerint egyik legerősebb tényezője a termésátlagoknak, s habár valamelyest igaza is van, némileg ellentétbe kerül a korábbi álláspontjával, amely szerint a nagybirtok az a birtoktípus, amely nagyobb termésátlagot produkál. A közfelfogás ugyanis azt vallja, hogy a mezőgazdasági népesség sűrítése leginkább önálló egzisztenciák szaporításával érhető el.

A magyar nemzet jelenlegi mezőgazdasági termelésének kifejtése, ami a munkának egyik legfontosabb szakasza, a termelés öveinek jellemzésével kezdődik. Iziben ismét lesújtó véleményt mond Fodor az Alföld mezőgazdaságáról, melyet röviden úgy jellemez, hogy az a szilaj pásztorkodás területéből extenzív gabonatermő vidékké lett. Ismerve azt a nyugateurópai értelemben is intenzívnek mondható gazdálkodást, mely Alföldünk számos részében dívott, Fodor ítéletét az alföldi gazdálkodás extenzivitását illetőleg legalább is túlszigorúnak kell mondani. Hogy ez így van, arról Fodor maga is könnyen meggyőződhetett volna, ha Kemény munkájának azt a részét, mely a gabonatermés átlagait földrajzi vidékenként közli, figyelmesebben vizsgálta volna át. Az ott közölt számokból nyilvánvalóan kitűnik, hogy ellenére a klíma kedvezőtlen voltának, az Alföldön minden gabonanemű fajtából nagyobb átlagtermés volt, mint aminő az országos átlag.

A mezőgazdasági termelés mértékének ismertetésével Fodor munkája több kisebb fejezetben foglalkozik. Ezek elseje a termelés mennyiségi fejlődését vázolja az utolsó félszázadban, amin Fodor nagyjában 1870—1910-ig eltelt 40 esztendőt érti. A termelés emelkedését az anyaországban különféle terményeknél egy olyan táblával illusztrálja, mely az 1870—79. évi bevetett terület és termésátiagát az 1910. évi, tehát egy évi hasonló számokkal veti egybe. Aki figyelemmel kísérte hozzászólásunk eddigi menetét, annak nem lehet kétsége aziránt, hogy az összehasonlításnak ez a módja mennyire hibás, hisz a messze múltba visszanyúló idők 10 éves átlagát teljességgel lehetetlen egy oly esztendő adataival szembeállítani, mely történetesen igen jó terméseredményeket produkált. Ha Fodor az 1909. évet vette volna viszonyítási alapul, arra az eredményre kellett volna jutnia a búzánál, hogy a termésmennyiség javulása (lévén ekkor a búzatermés mindössze 30·8 millió q) korántsem akkora, mint aminő az ő adataiból kitűnik. Az a tábla, melyről most beszélünk (l. 70. l.),

különben is tele van apró-cseprő hibákkal s aki pl. az 1910. évi termés számait egybeveti az az évi évkönyv közléseivel, lépten-nyomon kisebb-nagyobb eltéréseket fog tapasztalni.

Ami a termés mennyiségét illeti, erre vonatkozólag Fodor azt állítja (71. l.), hogy a buza termésmennyisége 1885-től már csak lassan emelkedett, a rozsa esett, az árpa, valamint a zab emelkedése viszont jelentékeny. Ha idézzük azt, hogy a 80-as évek elején a búzatermés átlaga 28·9, a rozsa 10·7 millió q volt, 1911-től 1915-ig pedig a búzatermés 41·0, a rozsa 12·4 millió q, *teljesen megdőlt ennek az állításnak az igazsága, mert hisz egyfelől a rozsánál is kétségtelen emelkedést látunk, másfelől pedig a búzatermés közel 50%-os emelkedése sem éppen csekélység.* A termésátlagok emelkedését azután Fodor újabb táblázatban is vizsgálja (72. l.) s itt említi meg először mint forrásmunkát Kemény tanulmányát, noha a tőle vett adatokat itt maga még továbbiakkal egészíti ki. Aki azonban csak egy pillantást vet a közölt táblázat fejrovataira s látja, hogy termeléseredményeit Fodor a 70-es évek első felében, a 80-as évek második felében, a 900-as évek első felében, majd ismét 1908-tól 1912-ig, valamint 1909-től 1913-ig dolgozza fel, ismét arra az eredményre jut, hogy *Fodor nincs egészen tisztában a statisztikai megvilágítás módjával, mikor egymásba ölelkező évcsoportok átlagait állítja egymással szembe.*

A termésátlagok emelkedéséből következtetve azután Fodor arra az eredményre jut, hogy 1871-től 80-ig a magyar mezőgazdaság — bár küzdelmesen — európai nivóra emelkedett, ami korábbi nézetével szemben meglehetősen meglepetésként hat. A művelés intenzívebbé való válását Fodor nem annyira a művelés módjának javulásával, mint inkább a kapás és ipari növények térhódításával magyarázza, míg a búzatermelés a 90-es évektől kezdve csak területben hódított, de természetesen a jobb területeken kitért más növények előtt s a művelés módjában alig javult. *Ez az állítás kétszeresen nem igaz.* Egyfelől azért nem, mert önmagában is ellentmondást jelent, hiszen ha a búzatermelés rosszabb területekre szorult, mégis csak a művelés módjának kellett emelkednie, hogy legalább a korábbi termésátlagokat tudja produkálni. S másfelől pedig ha tény is az, hogy a búzatermelés átlaga a 90-es évektől lassabban emelkedett, azok a számítások, melyek szerint a termelés átlaga 1886-tól 1900-ig 6·93, 1901-től 1915-ig pedig 7·00 q volt holdankint, mégis azt mutatják, hogy a búzaprodukciónak átlagát is fokozni tudtuk.

Ismét odább Fodor munkája (74. o.) érdekes újítással szolgál, amennyiben a mezőgazdasági termelés terméssúlyát számítja ki %-ban az 1913. év adatai alapján. *Vajjon micsoda jelentősége van annak, hogy az egész termés súlyából a széna 23·1, a buza pedig 8·8%-ot képvisel?*

A termelés mennyiségének térbeli megoszlásánál Fodor újfent azokhoz a végtelenül érdekes adatokhoz nyúl, melyeket Kemény György munkája közöl Magyarország tájainak az országos termelésben való részvételéről, ámde Kemény abszolút számokban közölt adatait %-számokká átalakítva, iziben megállapítja, hogy közlése nem sokat jelent (?!) geográfiailag, mert a terület nagyságával s a termésátlagokkal semmiféle viszonyban nincsen. Ez Fodor táblájára tényleg megáll. *De aki az eredeti anyagot tekinti át Kemény munkájában: ott a terület, a termés, a termésátlag számait is megkapván, aligha ragadtatná el magát erre az ítélre.* Az egyes termények övezetét Fodor külön-külön vizsgálja, bár nem tudjuk, hogy honnan veszi azokat a pontos statisztikai adatokat, hogy Tapolca környékén, a máramarosi Tiszavölgyben, a keleti Peremhegy vidékein, a Tarac völgyében, az Avas vidékén stb., stb. milyen mértékben van egyik vagy másik termény képviselve. *Valóban nagy*

értékkel bírt volna, hogyha Fodor a Kemény által közölt földrajzi tagozást tovább részletezve végig vezette volna kutatásait az említett kisebb földrajzi tagozásokon is. Ezt azonban a munkában hiába keressük.

A magyar tájak vezető terményeinek, valamint a melléktermények területi arányával foglalkozik aztán Fodor s ez tényleg érdekes nézőpont. Nem elégszik meg azonban azoknak az adatoknak ismertetésével, mire közölt adatai (79. l.) jogot adnának, hanem egy tagadhatatlanul érdekes gondolatra tér át, azt mondván, hogy „a búzát és rozsot azokon a területeken termesztik leginkább, ahol a rentabilisebb kapásnövények termésátlagai a leggyöngébbek“. *Lehetséges, hogy vannak erre is példák, viszont azonban az Alföld egészében homlokegyenest ellenkező tanulságokat mutat. Az Alföldről Fodor statisztikája is kiemeli, hogy ott a buza elsősorban főtermény. S ezzel szemben az Alföldön a kukorica és a takarmányrépa, tehát rentabilis kapásnövények termésátlagai (amint Kemény számításai világosan bizonyítják) olyan magasak, melyekhez foghatók az országnak egyetlen más részében sincsenek.* Ezzel azután sok minden, az ú. n. térhódító és szorított gazdasági növényekre vonatkozó okoskodása Fodor munkájának megdől, noha azoknak pontonként való sorrávételére nincsen helyünk. Csupán még arra szeretnénk rámutatni, hogy különféle termények termésátlagát ismertetvén Fodor, ismét olyan földrajzi elhatárolásokat idéz, melyek valódi tartalmát a legjobb akarattal sem tudjuk megfogni. A Kis-Alföld északi pereme, a Dunántúl délkeleti fele, a Maros alföldi szakaszának két oldala, az észak-nyugati Felvidék nyugati fele, mind olyan földrajzi fogalmak, melyek határait nem tudjuk nyomon követni s különösen nem, hogy a rájuk vonatkozólag közölt (s rendszerint általánosságban, számszerű megjelölés nélkül való) értékek mennyiben helyesek s mennyiben nem.

Ugyanez az aggály kíséri Fodornak az ú. n. terményproduktivitás viszony-számaira vonatkozó számításait, amely számokat ő úgy nyeri, hogy egy-egy területen a különféle termények területének részesedési arányszámát megszorozza a termésátlagok számával. Noha elismerjük, hogy e fajta számításokat helyesen végezhetett Kemény táblái nyomán, munkájának 87. lapján, a legnagyobb kétellyel kell fogadnunk azokat az állításait, hogy „a búzának ily módon számított legproduktívabb területei az Alföld Tisza mellékén Borsodtól a Dunáig, keleten Aradig, nyugatra Bajáig terülnek el, amihez még Baranya vármegye csatlakozik“. Meglévő statisztikai ősananyagunk alapján ezt lehetetlenség volt Fodornak pontosan megállapítani.

Sehol sem találjuk nyomát Fodor munkájában annak, hogy a mezőgazdasági termelés értékét kísérelte volna megállapítani, holott nyilvánvaló, hogy ha ezeket az alapjában nem nehéz számításokat az ország különböző tájain elvégezte volna, olyan értékes adalékkal s hozzá még új adalékkal gazdagította volna földrajzi tudományunkat, melynek hiányát valóban nagyon érezzük.

Csonka-Magyarország mezőgazdasági termelésére vonatkozó fejtegetésekre szintén volna néhány megjegyzésünk. Vitatjuk pl. annak a módszernek helyességét, mintha Csonka-Magyarország korábbi mezőgazdasági termelésének megítélésére vagy akár megmaradt Alföldünkére, az egykor birtokunkban volt egész Alföld termés-eredményét használhatnók fel (89. l.). Vagy: nem tudjuk pontosan a legutóbbi népszámlálás foglalkozási adatainak ismerete híján megmondani azt, hogy mennyi népességünkben az őstermelő népesség aránya, de nyilvánvalóan hibás Fodor munkájának 90-ik oldalán annak a két adatnak egyike, vagy esetleg mindkettője, hogy az őstermelők %-a Magyarországon ma 50·4 vagy 45·5%. Nem igaz az sem, hogy

hazánk búzatermő jellege lényegesen letompult Trianon óta a rozs javára, mert hiszen a rozsterület %-a is csökkent az egész vetésterülethez képest s viszont jelentékenyen emelkedett a kapásnövények, a kereskedelmi növények és a szálás takarmányok vetésterülete. Helytelen végül a Magyarbirodalomnak a 80-as évek második feléből való terméseredményeit, vagy akár az 1911—15. évi átlagokat szembeállítani az 1920—22. évek átlagával, mert hiszen az utóbbi években nyilvánvalóan rendkívüli mértékben befolyásolták termelésünket egyfelől a háborús években leromlott termelés, s másfelől a román megszállás hatásai. Ha Fodor az 1923. évi közismerten jó termés eredményeit is figyelembe vette volna, meg kellett volna állapítani, hogy a gyógyulás útja feltétlenül megindult.

Behatóan foglalkozik Fodor mezőgazdasági termelésünknek az európai termelésben elfoglalt jelentőségével is. Ezúttal is azokat a számokat véve alapul, melyeket Kemény több ízben említett munkájában hordott össze, mindössze azzal a módosítással, hogy a forrásának számai helyett mindig a két szélső évcsoportban mutatkozó számok között való különbségeket számítja ki. Tagadhatatlan, hogy a valóságos helyzet felől az eredeti forrás sokkal inkább tájékoztat. A különböző terményekre vonatkozó adatokat azután aszerint csoportosítja, hogy a termelés területe hol emelkedik és hol csökken, e részben elég érdekes adatokat nyújtva. Végző konklúziója az, hogy 6 legfőbb terményünknek az európai termelésben és a termelés fejlődésében elfoglalt helyzetét megvizsgálva, Európa mezőgazdasági termelésében nem a búzatermelésünk biztosítja a legelőkelőbb helyet termelésünknek, hanem kukoricatermelésünk. Kifejezetten hangsúlyozza, hogy ezt a megállapítást (106. l.) a kiviteltre való tekintet nélkül teszi. *De éppen annak folytán, hogy búzaexportunk (akár liszt alakjában is) volt a múltban és ma is egyik legerősebb oszlopa kiviteli külkereskedelmi forgalmunknak, állítását aligha írhatjuk alá.*

Mezőgazdasági termelésünket Fodor a lakosság számával is szembeállítja (112. l.). Olyanformán, hogy 1869-től az egyes népszámlálások alapján állapítja meg a következő 10—10 év termeléséből egy főre eső kvótát. A számítás e részben is pontatlan, mert hiszen nem kétséges, hogy egy-egy évtized termelésének átlagát csupán a két szélső népszámlálás átlagos eredményeivel szabad szembeállítani.

A magyar állattenyésztés genetikus fejlődését, valamint az állattenyésztésre vonatkozó egyéb előadását Fodor nagyjában ugyanazzal a módszerrel vázolja, mint amelyről a mezőgazdasági termelésünkben már elég bőven elmondtuk véleményünket. A földrajzi tagolásban, itt is Kemény György fáradtságosan összerótt adatait veszi alapul számításainak, noha itt közölt számai anyiban mégis figyelmet érdemlők, hogy Kemény alapszámai nyomán az állatállomány sűrűségét, a mezőgazdasági lakosság és állatállomány arányát: az ú. n. abszolút állatsűrűség viszony-számaait is kiszámítja. Az egyes állattenyésztési ágak egymáshoz való viszonyát azonban teljesen félreismeri akkor, mikor a különféle állatszámítások idejében (119. l.), valamint az ország tájai szerint (126. l.), az állatok különböző gazdasági értékességére való tekintet nélkül fejezi ki viszonyszámokban. Vajmi kevés jelentősége van annak, hogy az egész állatállományból hány százalék esik lovakra, szarvasmarhákra és juhokra, minthogy a végső számok nagyon különböző becsű állatok tömegét takarják. *A statisztika rég megtalálta a módját az itt jelentkező zavaró körülmény kiküszöbölésének, az ú. n. számos-marha fogalma által.*

A szokottnál talán kimerítőbben vettük bírálat alá Fodor könyvének eddig ismertetett részeit. Indokolta a tárgy fontossága, valamint az, hogy olyan kérdéssel álltunk szembe, melynek intenzívebb művelését a mai Magyarországon külö-

nösen elsődrendű érdekek kell tartanunk. Nincs terünk, hogy hasonló alapossággal vegyük sorra a munkának egyéb részeit, bízva abban, hogy az ezekre vonatkozó figyelmes kritika fel fogja hívni a szorgalmas szerző figyelmét azokra a hiányokra, melyek bizony ott is elég búján torlódnak elénk.

Néhány megjegyzést azonban még sem tudunk elfojtani magunkban. Így pl. azt, hogy a *bányászati* termelés mértékével foglalkozva (145. l.), nem látjuk eléggé megalapozottnak Fodornak azt az *iparpolitikai* hitvallását, mely szerint iparosodásunk végleges alapjait nem azok az iparok fogják megadni, melyeket szénre alapoztunk (gyapot-szövé), s amelyek nyersanyagait is idegen területekről kellett megszerezni, hanem azok, melyek nyersanyagát soha ki nem merülő mértékben biztosítja a magyar föld termelése, még akkor is, ha a szénenergia-készletünk elfogy. A magyar iparpolitika kérdése korántsem olyan egyszerű valami, hogy annak jövőjét ily könnyen elintézhették.

Vagy azt, hogy a gazdasági javak átalakításáról szóló V. fejezet (172. l.) több joggal viselhetné az ipari termelés értéke címét, mint azt, amelyet Fodor adott neki, t. i. az ipari termelés geográfiai jelenségeit. Ebben a kurtá szakaszban édes-kevés gazdasági földrajzi ismeret van. Aminthogy az iparra vonatkozólag általában kevés olyat tud Fodor mondani, amit nyugodt lelkiismerettel a gazdasági földrajz sajátos területéből valónak vélhetnénk.

Valahogy úgy érezzük különben is, hogy Fodor munkájának alapeszméjében is rejlik a küzködés oka, amelynek nyomai minden becsületes buzgalma ellenére is lépten-nyomon előtűnnek munkájából. Fodor a gazdasági élet különböző jelenségeit akarta megvilágítani földrajzi vonatkozásaiban. Ez nem sikerült neki — mint láttuk — teljes mértékben. Háttha célját nem így tűzte volna ki, hanem éppen megfordítva? Azaz egy-egy földrajzi vidék összes gazdasági jelenségeit egymás mellett, egymásra való hatásaitak kidomborítván vizsgálta volna. A munkának ilyen irányban való átdolgozása nem volna éppen a könnyebb feladatok közül való. De alighanem közelebb vinne a célhoz, mintsem az adott esetben láttuk.

A *gazdasági javak kicserélésénél* Fodor helyesen ismeri fel azt a roppant jelentőséget, mellyel a közlekedés ügye bír. A közlekedésügyet történeti fejlődésében is jól világítja meg. Az úthálózat térbeli eloszlását már nem mondhatjuk tökéletesen kidolgozottnak, már csak azért sem, minthogy ott, ahol pozitív adatokat közöl, Fodor abba a hibába esik, hogy az alapján (földrajzilag) nem sokat kifejező vármegyei átlagokra hivatkozik. Ott, ahol (184. l.) a munka az úthálózatot a lakosság számához viszonyítja, beszél ugyan arányszámokról nagyobb földrajzi egységeknél, de csak általánosságban. Egyébként is meggondolásra érdemes, hogy az *úthálózat sűrűségét (valamint a vasúthálózatét) nem azon az alapon kellene-e vizsgálni, hogy egy-egy vidék gazdasági szükségletét mennyiben fedezi*. Az optimumot megtalálni nem volna egyszerű dolog; de a gazdasági földrajz bizonyára meg fogja a módját találni annak, hogy ebben az irányban helyesebb módszer felé vezessen bennünket. Effajta kísérletek nyomait ugyan a munka 192—194. lapjain észrevesszük, anélkül azonban, hogy ezeknek mélyebb értelmet tulajdoníthánánk.

Feltétlenül figyelemreméltóak Fodornak azok a számításai, melyek segítségével azt tudjuk vizsgálni, hogy a forgalmi akadályok következtében egy-egy város vagy község mennyivel lassabban közelíthető meg Budapestről, mintsem elméletileg lehetséges volna. De mivel a perifériák szempontjából az fontos, hogy tudjuk, ezek egyike vagy másika a riválissal szemben mennyiben van előnyös helyzetben, s általában nem könnyű áttekinteni, hogy a közölt arányszámok egymáshoz miképpen

viszonylanak, nyilvánvaló, hogy a táblázat (188. l.) igazán nagy gyakorlati értéket csak úgy fog nyerni, ha egy-egy város viszonyzáma eggyel tétetvén egyenlővé, kapjuk meg a többivel szemben a Budapesttel való érintkezés könnyebb vagy nehezebb voltának képét.

Fodor meglehetősen röviden végez a külkereskedelmi forgalom ügyével. De nem tudjuk érte hibáztatni. Bár a javaknak nemzetközi kicserélése a gazdasági földrajz anyagába a legközvetlenebbül beletartozik, mégis oly kiművelt ága a statisztikának és közgazdasági politikának, hogy annak részletes kifejtését csak különleges gazdaságföldrajzi monografiától várhatjuk. A rövid ismertetésen is meglátszik azonban, hogy Fodor, ahol a statisztikai módszer alkalmazásáról van szó, nem biztos a dolgában. *Nem tudjuk, minő számítási félreértésen alapszik pl. az az állítása, hogy külkereskedelmi mérlegünk állandóan passzív volt (207. l.). Ez a téves tanítás nagyon is ellenkezik a valósággal.*

Fodor munkájának utolsó szakasza a népesség településével foglalkozik. A telepítő erők világos kifejtése után a népesség sűrűségét veszi sorra s itt ír a városias és falusias lakosságról. E részben azonban csak a megszokott sablónok szerint válogatja szét a városi (közigazgatási értelemben annak vett) és falusi népességet (a városi népességből kiemelve a kerületi elemet) *s meg sem kísérli a gazdasági értelemben városinak mondható lakosság számának, tömörülésének és gazdasági elhelyezkedésének megállapítását.* A városok gazdasági jelentőségét is csak érinti, noha kétségtelen, hogy a gazdasági földrajz szempontjából sok kérdést lehetne érdekes szemszögon át vizsgálni, ha a városok kérdését előtérbe tolnók.

Foglaljuk össze bírálatunk érdemét. Fodor, mint maga is jelezte, kísérletet végzett munkájával. A kísérlet nem ment hiányoktól. De úttörő munkát végzett s bízunk benne, hogy könyvének újabb kiadásában az általunk érintett hibák javarészt már ki tudja küszöbölni.

Laky Dezso.

Új magyar topografiai térkép. A *Föld és Ember* jelen számában a m. kir. *Allami Térképészet* szívességéből módunkban áll olvasóinknak az új magyar részletes, 1:75.000 méretű topografiai térképet bemutatni. Az *Allami Térképészet* a volt cs. és kir. Katonai Földrajzi Intézet (Bécs) magyar jogutóda. Egyébként a pénzügyminisztériumnak egyik szerve, minthogy az Állami Földmérés (kataszter) és a háromszögelés máris ebbe a minisztériumba tartozott. Az intézet megszervezésének ideje egybeesik a legsivárabb gazdasági krizissel. A jórészt magyar pénzen fenntartott bécsi mammut-intézetből alig sikerült valami keveset átmenteni. A magyar állam pedig az új intézetet ezekben az időkben vajmi kevés támogatásban részesíthette. Mindezekben felül az ilyen topográfiai és kartográfiai munkálatok nemcsak költségesek, hanem rendkívül hosszadalmasak. A csillagászati és földmérő munkák, a helyszíni felvétel, a rajz, műszaki átvitel és a sokszorosítás éveket vesznek igénybe. Ezért csak csodálni lehet az Állami Térképészet teljesítményét, mikor rövid néhány esztendő alatt nemcsak új otthont teremtett a magyar topografiának, nemcsak a bécsi térképekben mutatkozó szükségletet állította elő, hanem új magyar térképek kiadására is gondolhatott.

Az új munkálatok két részre oszlanak :

1. Az 1:25.000 felvételi térképeket reambulálják és kétszínű nyomtatban sokszorosítják. Eddig megjelent 32 lap (ára darabonként 60.000 K). Ilyen₁ térképeket a bécsi intézet sokszorosítva egyáltalán nem hozott forgalomba.

2. A reambulált felvételi lapok alapján készülnek négyszínű nyomással az új,

részletes térképek. Ezeken a vázrajz (szituáció) és írás fekete, a hegyrajz barna színtonalas, egyes lapokon a plaszticitás növelésére szürkés árnyékolással, az erdőségek pedig zöldszínnük. Eddig a soproni lap jelent meg, legközelebb elkészül a kőszegi, a szombathelyi és a két budapesti.

Mint a melléklet is mutatja, a térképek rajza igen világos, olvasható, színösszeállítás tetszetős. Véleményem szerint azonban mennél előbb fel kellene hagyni a hibás osztrák sokszorosítás módjával; az ilyen túltömött térképeket nem szabad tusrajzban elkészíteni és fotolitografiai úton sokszorosítani. Sohasem tudom elfelejteni azt az ellentétet, melyet 1909-ben Lóczy Lajossal járván az európai topografiai intézeteket, Bécs és Berlin között észleltem. Amott büszkén mutatta nekünk az öreg Vogel ezredes a klagenfurti lap eredeti tusrajzát, melyen egy teljes esztendőig dolgozott a kartografus rajzoló. Berlinben viszont ugyanannyi idő alatt készítették el a Landesaufnahme magánvállalkozói a *rézmetszetet*! Amott görcsösen ragaszkodtak a rossz módszerhez, és hogy bet bizonyítsák igazukat, esztendőig dolgoztak a türelmes papíroson, emitt ellenben: azt a félelmetesen drága rézmetszetet, melyet Bécsben megtakarítani óhajtottak, magánvállalkozóval akkordmunkában készítették! A két eljárás eredményét, a német és az osztrák részletes térképeket csak össze kell hasonlítani.

A II. sz. melléklet egyébként azt is mutatja, hogy az ország egyes lapjai ezidőszert milyen kivitelben kaphatók. (A jelmagyarázat második és harmadik kockája mellett a VII. és XII. az 1925. év megfelelő hónapjait jelenti.)

Az intézet munkája azonban egyébre is kiterjed. Most készülnek a határmenti 1:75.000-es még nem reambulált lapok nyomatai (bécsi eredetiről), a trianoni határ pontos pirosszínű rányomásával. Ha maga a trianoni határvonal gyűlöletes fogalom is a magyar ember szemében, sokszor rászorul a szakember ennek részletes ismeretére. Ezért hasznos munkát végez az intézet ezeknek a térképeknek a forgalombahozatalával.

A színes részletes térképek ára 15.000 K, a régi feketenyomásuaké 10.000 K.

Reambulált alakban jelent meg újabban a debreceni és munkácsi 1:200.000 általános térképlap is. Itt már szembetűnően mutatkoznak azok a hatalmas változások, melyek Alföldünk különösen településföldrajzi képében az utóbbi évtizedekben végbementek.

A m. kir. Állami Térképészet most adta közre ismertető füzetét és árjegyzékét. Ebben valamennyi térképkiadványát ösmerteti és mindenikről áttekintőlapot is közöl. A topografiai térképek főárusítója a Rényi-Eggenberger-féle könyvkereskedés (Kecskeméti u.)

Kogutowicz Károly.

J. F. Horrabin: *An outline of Economic Geography.* Plebs Textbooks No. 4. Kiadja: The Plebs League. London, 1923. 144 l.

Az újabb angol földrajzi irodalomnak egyik érdekes terméke: *kommunista földrajz*. Szerző érdeme, hogy a világpolitika és világgazdaság bonyolult kérdéseit rendkívül világosan fedi föl az olvasó előtt, továbbá angol létére nem riad vissza, hogy a brit imperializmusnak titkait feltárja.

Történelmi fejezeteinek a végén, miután kimutatja, hogy a földfelszínt a nagy háború után 5 csoport tartja kezében (Amerika, Nagybritannia, Kína-Japán, Oroszország és Franciaország), a következőket mondja:

Ezeknek a csoportoknak igazi kormányzói — Oroszország kivételével (!) — kapitalista szövetségek. Ha az alábbiakban „Washington”-ról vagy az Egyesült

Allamok kormányáról szólunk, tulajdonképen a Standard Oil Co-ról, vagy a Pierpont Morgan-csoportról beszélünk, Franciaország a „Comité des Forges“-t jelenti és a brit kormány = Royal Dutch-Shell, vagy a „The Big Five Banks“. Rövid, többnyire igen találó jellemzésük következik ezután.

Amerikáról megállapítja, hogy farizeuskodóan imperialista, imperialistább akármelyik társánál. Emellett valamennyi nagy társát máris felülmúlta. A világ nyersanyagkészleteinek legnagyobb részét kezében tartja. Azt jósolja, hogy egész Észak-Amerika egyesülése nem maradhat el soká.

A Brit-birodalom, a hajóország, súlyos problémák előtt áll. Nagyon is sínyli az egység hiányát. A kontinenst, legjobb piacát, maga segítette tönkretjuttatni. Franciaország, a megsegített, pedig most szerzett iparvidékeivel ugyanolyan versenytársává növekedhet, aminő Németország volt. Legnagyobb problémája a nyersanyagok, főként a petróleumforrások biztosítása.

Az Ázsiai-Kelet a harmadik hatalmasság, melyen belül azonban ezidőszerint csupán Japánnak van jelentősége. Az utóbbinak ellenben szegényes a nyersanyagvagyon. Annál gazdagabb Kínáé. És az USA-t nagyon érdeklik a kínai szénkészletek, mert aki azokat kezében tartja, legolcsóbb szénrel láthatja el a Csendes-Oceánt. Az USA szénbányái ugyanis keleten vannak, azokat csak igen költségesen lehet a Csendes-Oceánra szállítani. Ezért nagy kérdés, vajjon Kína és Japán konszolidálódni fognak-e, vagy Amerika teszi-e rá kezét a kínai szénre, vagy talán Amerika és Anglia együttesen?

Oroszországgal természetesen elfoglaltan foglalkozik. Ez az egyetlen hatalmasság, melynek területén nem a kapitalizmus az úr. A szovjet-uralom erőszakos letörésének sikere ugyanazon múltott, amin a mai rendszer jövője: az óriási távolságok leküzdése, a közlekedés javítása a legfontosabb probléma.

Franciaország, a lotharingiai vasbányák új tulajdonosa, a kontinens legerősebb vasországa, Londonnak kellemetlen versenytársává lett. De politikai antagonizmus is van a két hatalmasság között: ezek a földközítengeri érdekek.

Miután ilyenformán feltárta azokat a nehézségeket, melyekkel az imperialista-kapitalista nagyhatalmasságok küzdenek, a fajt, szint, nemzetiséget nem ismerő nemzetközi munkásság számára mutatja meg a „Világ Munkásai Birodalma“ felé vezető, látszólag könnyű és természetes utat. Ismert frázisok.

A. Hettner: *Der Gang der Kultur über die Erde.* Geographische Schriften, Heft I. 53. I. B. G. Teubner, Lipcse. 1923.

Hettner, a német geográfusok legkiválóbb metodistája, ezzel az apró füzettel újabb földrajzi sorozatot indít meg. A pompás áttekintést nyújtó dolgozatot legmelegebben ajánlhatjuk mindazoknak, akik az emberföldrajz alapvető kérdései iránt érdeklődnek, mert rövid foglatban, igen szellemes, tartalmas sorokban rendkívül tanulságos olvasmányhoz jutnak.

Rövid tartalma: Az emberiség eredete és elterjedése, a fajok keletkezése. A primitívek. A természeti népek. A letelepedett és nomád félműveltek. A régi kultúrák: keleti, indiai, keletázsiai, ó-amerikai és a földközi-tengeri kultúrák. Az európai kultúra. A Földfelszín európaizálása.

Kiváltképpen az utolsó fejezetek tarthatnak számot a geográfusok érdeklődésére. Hettner ezekben megállapítja, hogy az európai kultúra nem folytatása az antiknak, hanem csupán örököse. Teljesen újra kezdi fejlődését, egyénisége az ide-

gen talajon merőben más. Ez a fejlődés csak a középkor végén éri el a klasszikusnak a szintjét, hogy azután azt túlszárnyalja. Azzal, hogy a székhely áttevődik a mérsékelt égvő óceáni, állandóan esőjárta vidékeire, a gazdálkodás nélkülözheti az öntözést, területi széles kiterjeszkedés válik lehetségessé. És éppen Európa valamennyi mérsékeltövi, területtel szemben még nagy előnyökkel is rendelkezik. Tagoltsága végül is a tengerhajózás bámulatos kifejlődésére vezetett, másrészt kedvezett az egyes országok egyénisége megőrzésének. A nyugati részek tulzott tagoltsága, a keletieknek esetlen egyneműsége a csírája az idők folyamán egyre jobban kiütközö ellentétnek, mely Nyugatot a Kelettől elválasztja.

A fejlődés egyes állomásai voltak: az erdők irtása, csekély kultúra, azután városiasodás Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, Angliában és végül Németországban. Ez a haladás szorosan kapcsolatos volt a tengerhajózás fejlődésével, amely lassankint birtokba vette a Keleti- és az Északi-tengert is. Teljes átalakulást azután az a lépés hozott, amikor az európai hajósok kimerészkedtek a nyílt tengerre, joggal nevezték el ezért az európai kultúrát szemben a régi potamikussal és a mediterrán thalasszikkussal: *ócedniának*.

A fejlődés minden téren kapcsolatos a technika fejlődésével. Az utolsó korszakot, melyet a tökéletes közlekedés, az industrializmus és a kapitalizmus karakterizál, geográfiai szempontból a *tellurikus* vagy *univerzális* korszaknak nevezi.

Ezzel az átalakulással járt, hogy az egyes európai országok jelentősége teljességgel eltolódott. A mezőgazdasági termékenység jelentősége háttérbe szorult, ellenben az óceán mellett való fekvés, az energiakészletek gazdagsága, a vasérc-készletek jelentősége egyre növekedett.

A felfedezések kapcsán, a XVI. sz. óta megszűnt az egyes világrészek elszigetelt fejlődése, kezdetét vette a kölcsönhatás. A felfedezések rugója a törökök terjeszkedése folytán a távoli Kelettel megszakadt összeköttetések újrafelvétele, tehát legeslegesősorban kereskedelmi érdek volt. De közre játszottak nemesebb, keresztény missziós célok is. Az a kívánság azonban, hogy az európai ember tengerentúl új hazát alapítson magának, csak nagyon későn jelentkezett. Egyébként az angolok érdeme. Az európaiak terjeszkedése tengerentúl azonban soká csak keskeny parti tájakra szorítkozott.

A gyarmatalapító népek vezérei a spanyolok és portugálok voltak, akiket később a franciák, hollandusok és britek teljesen felváltanak. A középkor hajósnepei, az olaszok és németek kedvezőtlen kontinentális fekvésük miatt ebből az óceáni fejlődésből egyelőre kimaradtak. Később az oroszok és legújabban az USA is a gyarmatosok sorába állanak.

Mindenik gyarmatos népnek meg vannak a maga sajátosságai, melyek a gyarmatokon is különféleképpen mutatkoznak.

A gyarmatok természetétől természetesen szintén sok függ. Egyik legfontosabb körülmény a gyarmat földrajzi fekvése. Rendkívül jelentős szerepe volt a nemesfémekben való gazdagságának is. Az éghajlat szerint van olyan gyarmat, melyben a fehér ember letelepedhet és olyan, melyben erre sohasem gondolhat. Az éghajlattal szorosan egybefügg a növényi takaró minéműsége. Végül jelentősége van annak is, hogy a birtokba vett területek őslakóinak mekkora a saját műveltsége.

Mind eme szempontok figyelembevételével Hettner a gyarmatoknak következő típusait különbözteti meg

A *telepes gyarmatok* (földmíves gyarmatoknak is nevezik, pedig egyikük-másikuk külterjes állattenyésztésre alapította gazdaságát), melyeken a fehér

bevándorló a benszülöttek helyére ül. Éghajlat szerint a mérsékelt égöv és a forróöv magasabban fekvő részei jöhetnek számba, csak hogy az utolsó területeken csaknem mindenütt akadály a sűrű benszülött népesség. Ilyen az USA, Kanada, a mérsékelt-égövi délamerikai államok, Délafrika, Ausztrália és Újzéland, valamint Szibéria is.

A második típusba tartoznak azok a gyarmatok, melyeknek sűrű benszülött lakossága megmaradt, de bizonyos mértékig felvette a hódítók kulturáját („*asszimilációs gyarmatok*”). Ilyenek a spanyol gyarmatokból alakult államok Közép- és Dél-amerikában, a portugál Brazília és talán a búr-kaffer gyarmat Délafrikában.

A harmadik típus a gazdasági gyarmat (*Colonies d'exploitation*, *Wirtschaftskolonien*, régebben *Plantagenkolonien*). Itt megmaradt a benszülött népesség régi egyénisége és eredeti kulturája is. Vérkeveredés csekély. Ilyen viszonyban állanak az európaiakkal a forróövi Afrika gyarmatai és az ausztrál-ázsiai szigetvilág.

A negyedik típus, amely még távolabb esik a teljes európaizációtól, a gyarmatbirtok vagy gyarmaturadalom. Itt a fehérember csupán a népesség vékony felső rétegét alkotja, tisztviselők és katonák. A sűrű benszülött lakosság kulturája, vallása, nyelve érintetlen marad. Ilyen India, Egyiptom, Algír, Tunisz, Turkesztán, Jáva, Szumatra.

Az utolsó csoportban találjuk azokat az országokat, melyek teljesen elzártak az európai hatástól, ellenszegültek az európai uralomnak. Legfeljebb bizonyos technikai vívmányokat, kulturális berendezéseket vettek át. Ilyen Japán, Kína, Sziám, Törökország, Perzsia, Afghanistanstán.

Szellemes zárófejezetben még egyszer áttekinti a kulturális fejlődést és óvatosan véleményét mond a jövődő haladásról is.

Kogutowicz.

Thirring Gusztáv: *Sopron civitas fidelissima*. 123. l. számos kép. Ötven éves fennállása alkalmából kiadja a „Sopronmegyei kör”. Sopron. 1925. 30.000 K.

A soproni ünnepek alkalmára díszes kiállításban jelent meg ez a *Thirring* Gusztáv szerkesztette csinos könyv. Tizenhét író különböző cikkei közül kiemeljük a következőket: *Rákosi Jenő:* Megemlékezés Sopronról, — *Thirring Gusztáv:* Sopron, — *Rábel László:* A megcsonkított vármegye, — *Lipthay Béla:* „Burgenland”, — *Balla Lajos:* Sopron az iratlan időkben, — *Gergely Endre:* Sopron a közép-korban, — *Kelényi B. Ottó:* Sopron újabbkori története.

—2.

Norbert Krebs: *Landeskunde von Deutschland*. I. Theil: *Süddeutschland*. 146. l. + 15 térkép. B. G. Teubner, Lipcse, 1923.

Németország három füzetre tervezett (Dél-, Nyugat- és Kelet-Németország) új földleírásának ez az első füzet. Norbert Krebs egyike a legmodernebb német geográfusoknak. Nem egyoldalúan morfológus, ebben a munkájában is a tárgyalt ország egységének pompás összefoglaló áttekintését és az egyes részeknek sokoldalú leírását nyújtja. Módszerét jól megvilágítja az a sorrend, melyben az ország általános ismertetését végzi: 1. Fekvése és határai. 2. Felépítése, Talaja. 3. A táj fejlődéstörténete. 4. A vízhálózat. 5. Éghajlat és a folyók vízgazdálkodása. 6. Növény- és állatvilág. 7. Betelepülés. 8. Néptörzsek és államok. 9. Mezőgazdaság, erdészet, 10. Ipar és közlekedés. 11. A népesség megoszlása. Ez a mintaszerű, módszeres általános leírás az egészről 55 lapot foglal el.

—2.

Apró közlemények.

A bakonyi Hölgykő nevéről.

A Bakony-hegység közepén, Városlőd-től ÉK-re, a csehbányai Bükkösetető (448 m) déli, illetőleg a szentgáli Parésbőrc (485 m) nyugati tövénél fakadó, majd Városlődnél a Vámos-patakba ömlő Nád-patak (Rohrbach) völgyéből meredek falú, erdős-bokros nummulitész-sziklavonulat emelkedik ki, mely ÉK-en 449 m, DNy-on pedig 427 m magas csúcsokban tetőzik. A Városlődtől légvonalban csak 2 km-nyire, közel a szentgáli határhoz, de még ma is Városlőd területén fekvő, 427 m-es erdős magaslatot Szentgál ősi magyar népe ma is *Várhegynek*, a városlődi svábok pedig ma is *Schlossbergnek* nevezik.

E helyen állott az a királyi vár (castrum), vagy inkább csak királyi vadászkastély, melyet bizonyára még a Bakonyban is oly szívesen vadászgató Árpád-házi királyaink vagy valamelyik szomszédos nagyobb nemzetség (talán a nemptii Himfyek vagy a Csákok?) építhettek, de amelyet eddig ismert okleveleink először csak 1325-ből említenek *Hengku*¹ néven. A *Hengku* név kétség-

¹ 1325. „... magistro Ladislao filio Heym, castellano de *Hengku* et comite de Bokon.“ (Zalai okl. I. 189. és Békefi Remig: A Balaton körny. egyh. és várai a középkorban. p. 260.) Érdekes, hogy ezen Heym fia Németi László, hölgyközi várnagy és Bakony-megye főispánja, illetőleg az ő családjának, a nagyhírű, de rég kihalt debrenthei Himfi-családnak emléke *Hölgykő* vára közelében, a szomszédos Szentgálon ma is él két helynévben, és pedig „Himháza“ és „Himföldre“ alakban. Himházát „Nempty sive Heymhaza“ alakban már Csánki is közli (III. 233): 1353-ból. Tehát a mai Németi-pusztán állott, vagy a szentgáliak szerint „Szentgál“ vasúti állomása körül. „Himföldre“-nek pedig ma is azt a földnyel-

telenül téves és 1332-ben írják ki először helyesen *Helgku*,² tehát *Helgykü*, vagyis mai kiejtéssel *Hölgykő* névvel. 1336-ban a *Heulgu*³ = *Hölgykü* = *Hölgykő* várához tartozó, kis-lövöldi vendégnépekről olvasunk. 1337-ben Detre mester, bakonyi alispán,⁴ 1349-ben pedig Giczi János⁵ *Helgu* = *Helgykü* = *Hölgykő* várnagya, 1347-ben Giczi János — Bakony-megye alispánja⁶ — a várnagya, míg 1353 november 16-án, Giczi Jánosról, mint alvárnagyról olvasunk.⁷ 1354 április 18-án pedig János (bizonyára az említett Giczi) az alvárnagya.⁸

Midőn Nagy Lajos király — valószínűleg 1364-ben — megalapította Szent Mihály tiszteletére a leweldi karthauzi kolostort, a szerzetesek ellátására (késztelenül a tartozékaival együtt) a *Hölgykő* várat adományozza és azt, jámbor érzelmeinek a sugallatára, lerombol-

vet hívják, mely Szentgál DNy-i tőszomszédságában terül el a Torkászai- és a Mész-völgyek között. Him = Heimo vagy Heym = Haimirih = Heinricus. V. ö.: Melich: Szlav jöv. szav. I. 2. p. 143.

² 1332. „... Magistro Ladislao quondam castellano de *Helgku* et de Chesnuk ac comite de Boconio.“ (Fejér: Cod. Dipl. VIII/V. 210. és Békefi R.: ugyanott.)

³ 1336. „... hospites de minori Laweuld ad castrum pertinentes *Heulgu*.“ (Haz. Okm. I. 170. és Békefi: i. m. p. 261.)

⁴ Haz. Okmt., IV. 158. Dr. Wertner Mór: Tör. Tár, 1907. p. 190. és Békefi: id. mű, p. 261.

⁵ 1349. „... Johannes de Gych Castellanus de *Helgku*.“ (Haz. Okm. III. 159. és Wertner, Békefi: o. o.)

⁶ Dr. Wertner Mór szerint (i. m.): F. IX. 1. 561. — de utóbbit sem Békefi, sem Lukesics József bibliográfiája nem említi.

⁷ Wertner id. mű, ki azt a Pannonh. Szt. Benedek-r. tört.-ből (II. 409.) idézi.

⁸ Wertner id. mű, ki azt a Pannonh. Szt. B.-r. t.-ből (II. 415.) idézi.

tatta.⁹ A lerombolt *Hölgykő* várának köveiből építették azután fel jórészen a leweldi karthauzi kolostort. A megszűnt vár ezután természetesen többet nem szerepel, de több-kevesebb történelmi igazsággal telített emléke mai napig is él, míg az ősi „*Hölgykő*” nevét évszázadokon át csakis okleveleink tartották fenn számunkra.

Ezt az eredetileg helyesen „*Hölgykő*”-nek nevezett várat azután, Fejér Györgynek helytelen paleográfiai olvasása következtében sokan „*Völgykő*”-nek írták és tartották, mert a szerintük érthetetlen *Hölgykő* elnevezés helyett, sokkal érthetőbbnek látszott és így tetszetősebb volt a *Völgykő* elnevezés. Ugyanis a Nádpaták völgyéből ez a kőszikla ma is meredeken és messzire feltűnően emelkedik ki (különösen szépen látszik az a farkasgyepűi vagyis pápai országútról, pl. a Szamárhegyről és a Szőlőhegyről), míg magából az 1378 előtt lerombolt várból, egyes gödrökön és sáncon kívül jóformán semmi sem maradt meg. Könnyű volt tehát a rosszul olvasott *Völgykő* szó eredetét úgy magyarázni, hogy itt a *völgy*ből kiemelkedő *kőről*, vagyis a *völgy*ből felmeredő *kő*-sziklára épített *várról* lehet szó. A hibás paleográfiai olvasásból származó *Völgykő* elnevezés helyett azonban a *Helgkw*, *Helgku*, *Heulgku*, vagyis a mai kiejtéssel „*Hölgykő*” elnevezés a helyes.

De vajjon honnan származik és mit jelenthet a szokatlanul hangzó *Hölgykő* elnevezés? Ezt a nevet még a kitűnő Rómer Flóris is félreértette, mert 1860-ban többek közt felsorolja¹⁰ a Bakonyban a „*helykői* vár” építését is, amely név alatt csakis *Hölgykő* várára gon-

dolhatunk. Kétségtelen tehát, hogy a különben elsőrangú archeológus és paleográfus Rómer — bizonyára az eredeti oklevelek hiányában — vagy félreértette a *Helgkw* (= Helgykü = Hölgykő) nevet, vagy pedig azt tudatosan „*Helykő*”-nek gondolván, rosszul olvasta és értelmezte!

Már sokkal érdekesebb dolgokat következtethetünk Rómer azon sorából, midőn azt írja,¹¹ hogy Városlődről Csehbánya felé, Bakonybélbe menet közben „Mindjárt Városlődön kívül kitértem s a ragadós földéken keresztül azon, a bokrok közül kiemelkedő sziklafalhoz futottam, melyen a népmonda szerint hajdanta egy *nőkolostor* virágzott. A szikla maga pénzige¹²-mészhez tartozik”. A Rómertől itt említett, állítólagos „*nőkolostor*” helyén, kétségtelenül *Hölgykő* vára állott, bár erről Rómernek még nem volt tudomása. Ezen — 427 m tengerszín-feletti magasságra kiemelkedő — sziklafal az, melyet a nép ma is *Várhegynek* (Schlossberg) nevez, mint azt, a Gulden-féle irodalmi adaton kívül a katonai térképek is igazolják.¹³

Minthogy a népmonda ezen „*nőkolostor*” — Rómer leírása szerint — kétségtelenül az ősi *Hölgykővár* helyén épült, tehát a népmonda a történeti igazságból (Hölgykővár egykori, valószínűleg létezéséből) megőrzött annyit, hogy itt valamikor, valamiféle nagyobb épület állott, amelynek bizonyára sokáig fennmaradt eredeti „*hölgy*” nevét, — később a „*hölgy*” név értelmének elhomályosulásával, illetőleg átalakulásával, — természetszerűleg a *nő* (femina) fo-

¹¹ U. ott, p. 173.

¹² Vagyis eocénkori Nummulites.

¹³ A „Dr. Thirring: Részletes Magyar Utikalauzok. II. Dunántúl.” c. vállalatában sajtó alatt levő „Bakony-hegység” c. munkához csatolandó és „Bakony” címen a „Túristaság és Alpinizmus” kiadásában már több éve megjelent, 1:75.000 méretű katonai térképen én javítottam ki a Schlossberg-et „Várhegy”re.

⁹ 1378. „... quoddam castrum nostrum *Völgykeu* (*Heulgku*) vocatum, quod ob zelum devocionis nostre dirui fecimus et deponi.” (Fejér: Cod. Dipl. IX/V. 241.) és Békefi: id. m. f., p. 261.

¹⁰ A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat. Győrött, 1860. p. 14.

galmával kötven össze, ez a népmonda a legvalószínűbbnek tartotta, hogy itt egy — a nő fogalmával és nevével (hölgy) összekapcsolt — épület állhatott. Minthogy pedig a nő fogalmával kapcsolatban nem mert itt várni gondolni (pedig más vidéken erre is van analógia a Leányvár, Szűzvár, Szőszvár stb. nevében), azért itt a nő (hölgy) nevével kapcsolatos épületnél természetsszerűleg *női kolostorra* gondolt. Ezt annál inkább is tehetette, mert a mai Városlőd területén, hajdanában létezett *Jérfi*- (karthauzi) zárdáról a történelmi adatok, hagyományok, de meg az itt-ott még most is felvetődő emlékek és leletek alapján a népnek is van biztos tudomása! Ha tehát Városlődön (Lewelden) egykor *Jérfi*-kolostor volt, itt meg (a bizonyára hallott, de érthetetlen „*Hölgykő*“ helyén) a néphit *női* kolostort sejtett.

Íme egy újabb bizonyíték arra, hogy igen sok történelmi adomának, vagy néphagyománynak rendesen megvan a maga történelmi magja, vagy legalább is homályos vagy bizonytalan történelmi ismeretek képezik a kiindulási fonalukat. Ezt a történelmi magot azonban, elegendő adat, főleg pedig biztos történelmi adat, továbbá a nép nyelve és gondolkodásmódja stb. fejlődésének és átalakulásának ismerete híján, sokszor igen nehéz, vagy lehetetlen kihámozni a néphagyományokból.

A városlőd-vidéki *nőkolostor-monda* is csak megerősíti tehát azt a valószínűséget, hogy *Hölgykő* várának nemcsak emléke, de neve is igen sokáig fennmaradt a nép között, sőt még a magyaroknak a török alatt nagyrészt történt kipusztulásával, a később (a XVIII. század első felében) idetelepülő idegen (sváb és tót) lakosság körében is élhetett — talán éppen a szomszédos Szentgál (Horhi és németi) megmaradt, királyvadász magyarsága révén, — de már a „*hölgy*“ nevét természetesen nem

a régi, tőle már nem ismert *hölgy-menyét* = *hermelin értelmében* vette, hanem a *Hölgykő* „*hölgy*“ szavát mai értelmében, vagyis „*nő*“-re (femina) magyarázta.

A régi magyar nyelvben ugyanis a „*hölgy*“ szó *hölgymenyétet*, vagyis *hermelint* (Putorius ermineus L.), vagy pedig annak a *prémjét* is jelentette. A hölgy vagy hölgymenyét szép fehér téli bundája, ősidőktől fogva kedvelt prémet szolgáltatott királyainknak, hercegeinknek, de meg főurainknak és nőknek, vagyis *hölgyeiknek*¹⁴ is, és a hölgy-menyét-palást, vagyis a mai hermelin-palást, napjainkban is csak az előkelőb-ek vagy a gazdagok ruhadarabja. Ez a „*hölgy*“, vagy *hölgymenyét* (Putorius ermineus L.) kétségtől nagy számban tanyázhatott a *Hölgykő*-vár sziklás vidékén is és tán éppen ezek kedvéért építették ide a sziklára, a „*hölgyek*“ *kővére*, királyaink, vagy a bakonyi ispánjaik a vadászkastélyukat, hogy egyéb nemes vad mellett ezekre is könnyebben vadászhasanak.

Hogy az egykori *Hölgykő* várának szomszédságában, Esseg-várának vidékén, még a XVI. szd.-ban is közismert volt a hölgymenyétnek vagy hermelinnek a régi magyar „*hölgy*“ neve, arra érdemes és bizonyító erejű például szolgálhat a Lőrinte-nembeli Essegváryaknak egyik fennmaradt leltára. Ugyanis a török fogságot szenvedett Essegváry István († 1585. IX. 29. táján) nejének,

¹⁴ Azt hiszem, hogy a prémes „*hölgy*“-gyel, vagyis „*hölgy*“-prémmel diszitett előkelő nők éppen ezen „*hölgy*“-ükről kaphatták jelentésváltozással a „*hölgy*“ nevet. A „*hölgy*“-et viselő nőkre tehát éppen úgy ragadhatott rá a „*hölgy*“ név, mint a fehér vászonruhát viselő nőkre a „*fehérnép*“ v. „*vászoncseléd*“ elnevezés! Mi azután újabban már „*fehérnépről*“ beszélhetünk még akkor is, ha az éppen nem is hord fehér ruhát, továbbá „*hölgy*“-ről akkor is, ha az nem is visel már okvetlen „*hölgy*“-et.

Korláth Krisztinának († 1585.) ingóságai az asszony fivéreire szállottak, amit ezek a vaskvári káptalan 1586. I. 30-i levelének tanúsága szerint, néhai Essegvháry István édesanyjától, Ládonyi Sárától, hiány nélkül át is vettek. Ez érdekes magyar leltárban¹⁵ olvashatjuk többek közt ezt is: „...egy veres atlasz kis suba prémes *hölgygyel*“ (vagyis hölgymenyét-prémével) „béllelt...“ Tehát ezen Essegvháry-féle leltári adat szerint is, a maig is néhol „*hölgymenyét*“ vagy nagymenyét, vagy általában hermelin névvel illetett, kitűnő prémet szolgáltató, vérengző kis emlőállatot, a régi magyar nyelvben egyszerűen csak „*hölgy*“-nek nevezték. Allításomat különben Horger Antalnak újabban megjelent szótára is igazolja.

Ebből azután már könnyen megérthető, hogy a leweldi *Hölgykő* vára, királyaink egykori kedvelt vadászkastélya éppen úgy vette nevét a „*hölgy*“-ről, vagyis a *hölgy-menyétről*, mint akárcsak pl. a közeli *Szarvaskő* vára (a későbbi Debrenthe, ma Döbrönte) az egykor ott tanyázott sok *sarvasról* (v. ö. még Oroszlánkő, Csókakő, Hollókő, Saskő, Solymoskő stb. nevével!) Ebből azután közvetve folyik az is, hogy *Hölgykő*-vára körül — legalább is az alapítása és elnevezése idején, — nagy mennyiségben élhetett a „*hölgy*“ vagyis *hölgymenyét* s királyaink, alkalmas fekvése mellett, bizonyára éppen ezen királyi vad bősége miatt építhették ide kedvelt vadászkastélyukat, melynek várnagysai is leginkább a királyi udvar főtisztviselőiből, nevezetesen a bakonyi ispánokból, kerültek ki.

Végül a teljesség kedvéért — Rómer Flórison kívül — még meg kell itt említenünk, hogy *Hölgykő* nevét még Gul-

den (Forintos) István¹⁶ és félig-meddig Dedek Crescens Lajos¹⁷ is tévesen *Völgykő*-nek írják, míg dr. Karácsonyi János és Könyöki József, majd dr. Wertner Mór¹⁸ 1906. és 1907-ben, továbbá dr. Békefi Remig¹⁹ 1907-ben és utána Laczkó Dezső²⁰ 1912-ben, már határozottan *Hölgykő*-nek írják, bár e szó értelmét egyik sem magyarázza meg.

Gulden szerint a Leweld elnevezés kétségtelenül a lövöldözéstől származik és a magyar királyok kedvelt vadásztanyája volt. Egykori királyi vadászkastélya a mai községtől keletre, egy a *völgyből* kiemelkedő *kősziklán* épült; ez volt a „*Völgykeü*“-i várpalota, melyet Nagy Lajos a karthauziak kedvéért lerontatott s köveit a kolostor építéséhez használta fel. A *völgyközi* tájat ma Schlossbergnek hívja a nép.

Dedek Crescens szerint Lajos király a lövöldi kolostornak ajándékozta „*Heulgkew*“ (*Völgykő*) nevű várpalotáját (valószínűleg vadászkastély volt). *A lerombolt várpalota köveiből épült fel* a kolostor.

Könyöki József 1906-ban — Karácsonyi János dr. után²¹ — csak annyit említ, hogy a városlődi elpusztult várat *Hölgykő*-nek hívták.²² Wertner Mór dr. a Történelmi Tár 1906. és 1907-i évfolyamaiban megemlékezik *Hölgykő* vár, várnagyairól is és a vár nevére és fekvésére utal az Anjoukori okmánytár III. 53., Csánki: III. 213. és Fejér: IX. 1, 561. alatti adataira, mely utóbbinál tévesen „*Herchegek*“ néven is előfordul.

Békefi Remig dr. is 1907-ben *Hölgykő*-nek írja, de rövid történetén kívül csak annyit tud róla, hogy *Hölgykő*

¹⁶ Történelmi Tár, 1906. p. 589., 590. és 1907. p. 184., 190.

¹⁹ A Balaton körny. egyh. és várai a középk. Bpest, 1907. (Balatoni monografia)

²⁰ L. alább 23. alatt!

¹⁵ V. ö. Károly János: Fejér vmegye tört. V. köt. Sz. fehérvár, 1904., p. 158.

¹⁶ Gulden István: A városlődi plébánia története. Magyar Sion, 1864.

¹⁷ Dedek Crescens Lajos: A karthauziak Magyarországon. Bpest, 1889. p. 140.

²¹ Magyar nemzetségek. I. 85. II. 439.

²² Könyöki J.: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1906. p. 295.

vára a mai Városlőd tájékán feküdt. Lackó Dezső²³ pedig felemlíti, hogy a Bakony-hegység sasbércein várak keletkeztek — köztük *Hölgykő* is, — melyek egyikéről-másikáról (valamint számos magyar közsegről is) már csak a poros akták beszélnek (*Hölgykő*, *Bátorkő*²⁴).

A rég elpusztult, de nevében még mindig élő *Hölgykő* vára tehát, mint láttuk, nemcsak a történéshoz és nyelvészhez, de az etnográfusnak, zoológusnak és a turistának is, sok érdekességgel és tanulsággal szolgál.²⁵

Dornay Béla.

Peskő (a Gerecse-csoport egyik csúcsa. Válasz egy kérdésre). Csakugyan összetett szó. Első tagja az összsláv *pest* (= kemence), melytől a budai oldalon feküdt *Pest* is nevét nyerte. Annyit jelent tehát mint kemence építésére, vagy inkább lepényformájú kenyérsütéshez való, harangalakú fedő faragására alkalmas kőszikla. „Usque ad unum montem *Pestkő* vocatum...” olvassuk a Okl. Szót.-ban.

A *t* a hangtorlódás miatt maradt el a nép ajkán, mint pl. a tesvér = testvérben, vagy Pesre, Pestre esetében. Offenbánya táján is volt egy *Kőpesbánya* vagy *Kőpestbánya* (Csánki, V. 716).

B. Zs.

Az *erge*-hez (F. és E. 1924). Úgy látszik Szilágyban és Dobokában is gyakori az *erge*. Ime néhány adat Petri és Kádár

²³ A Bakony-hegység, Lasz Samu dr.: Földrajzi Olvasókönyv. Bpest, 1912. p. 144. és 145.

²⁴ *Bátorkő* azonban kimutatásom szerint ma is megvan a néptől és a katonai térképektől helytelenül „Pusztá Palotának” nevezett, igen szép fekvésű váromban. V. ö. Dr. Dornay Béla: A Bakonyban. Túristaság és Alpinizmus. IX. 1919., 8. sz. p. 168., 169. *Bátorkő* kétféle képével. (U. o., p. 164., 165.)

²⁵ *Hölgykő* vár részletes bibliográfiáját lásd még: Lukesics József dr.: Bibliotheca Dioecesis Wesprimiensis p. 29.

monográfiájából: *Ergepatak*, *Komlóserge* (Sarmaság), *Asszonykúterge* (Csicsókeresztúr), *Hamoserge*, *Gáterge* (Dés), *Sóserge* (Retteg), *Ergemart* Szentmargita) és *Turbuczergeje* (Szatmár). (Szentbenedeken *Zerge* is előfordul, viszont a szabolcsi Rétközben is van *Zergék* helynév).

Az *erge* nem török, hanem perzsa szó. (Németh Gyula szíves közlése.)

Berekjópataka (F. és E. 1924) Dobokában is van (Fellak).

Ered-hát (u. o.) Szatmárban (Kölcsé).

Halovány (u. o.) Aszalmány, *Alovány* és *Vágvány* helynevek Dobokában. (Kádár III. 363, 539. V. 276.) B. Zs.

Lápos (a Szamos mellékveze). Nevét a *láp* és *lapos* (lapályos hely) szóból származtatták, szerintünk helytelenül. Első okleveles említése így szól: „Lapus cum nemore inter silvas Fenteus et Keykus“, Nagybánya mellett. A két utóbbi erdőnév ma is él. A *Kékes* (melynek neve nyilván a *kék* + *kend* határőrnép nevével függ össze, v. ö. Pais: Kőrösi Csoma-Archivum, 4. füzet, s ez talán a mi *Vértess* magyarázatunk helyességét is bizonyítja. F. és E. 1921), hely és pataknevben, a *Fentős* pedig helynévben. (Kékesről még 1582-ben is azt írták, „hogy sem szántóföld hozzá nincs, sem kaszáló mező, ugyan semmi mezeje, hanem csak egy nagy, kietlen erdő“). A *Fentőserdő*, mely máshol is előfordul, jelzős összetétel. Előtagja a *fentő*, a. m. súrlófü. Társa neki pl. a *Páprádós* (páfrányos) helynév Páncélcseh mellett (Doboka).

Azt hisszük hogy a *Lápos* is, egyéb analógiák mintájára (például hunyoros, nadályos, gálnás, nyáros stb. patak) ilyen növénynévből a *lapu*, régiesen *lopuh*, tájshólásban *lapi* alakult, talán ilyenformán: *lapus*, *lapis*, *lapos*, és félreértésből *lápós*. (A *Nyelvtört. Szótár* 16-féle laput sorol föl, a marti lapuból káposztát is csinálnak. M. Ny. XI. 238.)

Annyi bizonyos, hogy régen nem írták

laposnak, hanem lapos-nak. *Lipszky* pl. Lapospatakot, Magyarlapost, Laposbányát mond, de viszont talán véletlenül Oláhlapost. *Windisch*, Geogr. d. Grossfürst. Siebenbürgen című munkájában *Lapos* (oláhlul Laposu) helynevek szerepelnek ugyanonnan.

Lapospatak-ot ma is találunk Magyarlaposon.

Egy másik érvünk az, hogy a teljesebb alakú *lapuhus*, *lapuhos* (lopuhus, lapugos) *lapuhás* helységnevet is többet találunk ezen a vidéken (Désakna, Szentmargita), de máshol is, ma is, a régiségben is (Sárosban, Csallóközben), sőt egy *Keserülaposhely*-et is (Szöcs, Doboka).

A kolozsi Szováton 1348-ban a következő erdőket sorolják fel: *Csalános*, *Gyermek*, *Somos* és *Laposerdő*.

Lapus, *Lapusfő*, *Laposér*, *Lapus* és *Lapis*-patak (a kettő ugyanaz) ma is, régen is gyakori helynév. Az oláhlban a *Brusztur*-ok = keserű lapu, tartoznak ide.

Lapu, *Lapuh* vezetéknevképpen is előjön a régiségben.

Lapupatak helynév, több patakkal együtt a szomszédos Kolozsban is van Nagymás mellett (*Pesty*: Hnévtár). Ez talán olyan képzés, mint pl. *Dudva* (1531), vagy később *Dudvapataka* vagy még később *Dudvafő*, Dés határában (*Káddár*: i. m.), vagy *eper*, *komló*, *törvis*, *berkenye*, *ilosva* (= nyír) stb. pataknevek.

Ennek alapján azt hisszük, hogy a nógrádi *Lapujtó*, régen *Lopuktu* (tótul ma Laputov) neve is ide tartozik. (V. ö. Zilah = Zilaj, oláh = oláj, vagy *Sahút*, *Sajkút* = só, több helyen.

Lopuhmezew Sárosban is volt, éppúgy mint *Lapuspatak*. *Bátky Zsigmond*.

Újabb közigazgatási változások Csonka-Magyarország területén.

A Föld és Ember 1924. évi 1. számában közölt adatok kiegészítéséül az alábbi újabb változásokat közöljük:

Rendezett tanácsú várossá átalakult nagyközségek: Mohács, Csongrád, Makó, Komárom-Újváros. Ez utóbbi, törv. hat. jogú városból lett rendezett tanácsú várossá.

Nagyközségek lettek: Gecse, Nagygyimót. Vaszar (Veszprém megye); Terestényjákfa (Vas); Rábacsanak (Sopron); Vértessomló (Komárom); Tejfalusziget (Moson); Bekölce (Heves); Alsógöd (Pest); Csabacsüd (Békés); Kelebia (Bács-Bodrog); és Zalalövő (Zala).

Kisközség alakult: Cserfekvés néven Hosszúvíz és Cserfekvés pusztákból.

Községek átcsatolása egyik megyéből a másik megyébe, vagy egyik járásból a másik járásba:

Csanakhegy, Csanakfalu, Ménfő a sokoróaljai járásból a tószigetcsilizközi járásba (Győr); Tejfalusziget a magyaróvári j.-ból a rajkai j.-ba (Moson); Feketeerdő a rajkai j.-ból a magyaróvári j.-ba (Moson); Gyöngyösapáti, Kisasszonyfalva, Köveskút, Nagyasszonyfalva, Nagygencs, Söpte a szombathelyi j.-ból a kőszegi j.-ba (Vas); Nagylengyel, Babosdöbréte, Bazitta, Dobronhegy, Gellénháza novai j.-ból a zalaegerszegi j.-ba (Zala); Letkés, Ipolydamásd a szobi j.-ból a vámosmikolai j.-ba (Hont); Kósd, Nógrádverőce, Kismaros a nógrádi j.-ból a szobi j.-ba (Hont); Csátalja, Dávod, Gara, Hercegszántó, Nagybaracska a megszűnt hercegszántói j.-ból a bajai j.-ba (Bács-Bodrog); Nagymágócs, Magyartés, Fábiansébestyén a tiszántúli j.-ból a csongrádi j.-ba (Csongrád); Algyő a kiskúndorozsmai j.-ból a tiszántúli j.-ba (Csongrád); Besenyszög, Kőtelek, Nagykőrű a jászszági alsó j.-ból a központi j.-ba, (J.N.K. Szolnok); Rákócifalva, Tiszavárkony, Vezseny a tiszai alsó j.-ból a központi j.-ba (J.N.K. Szolnok); Szajol a tiszai közép j.-ból a központi j.-ba (J.N.K.

Szolnok); Hajós a kiskőrösi j.-ból a kalocsai j.-ba (Pest); Csengőd, Páti kúnszentmiklósi j.-ból a kiskőrösi j.-ba (Pest); Dab, Dömsöd a dunavecsei j.-ból a ráckevei j.-ba, míg Tass a dunavecsei j.-ból a kúnszentmiklósi j.-ba (Pest); Rákoshegy, Rákoskeresztúr a gödöllőből, Pesthidegkút a pomázi j.-ból és Pestújhely a váci j.-ból a központi j.-ba (Pest); Gagybátor, Keresztéte, Krasznokvajda, Pamlény, Szászfá, Perecse, Kány a bodvaszilasi j.-ból az encsi j.-ba (Abaúj); Bakta, Beret, Detek, Szárazkék a szikszói j.-ból az encsi j.-ba (Abaúj); Barabás, Geléncsi Tiszaszalka, Tiszaadony, Tiszavid Vámosatya a mezőkászonyi j.-ból vásárosmamény j.-ba; Nagylónya, Kislónya, Tizsakerecseny, Mátyus, *Bereg megyéből Szabolcs megyéhez*; Hosszúpályi, Monostorpályi derecskei j.-ból a székellyhídi j.-ba (Bihar); Esztai, Pocsaj, Kismaja a berettyóújfalui j.-ból, Nagykereki a biharkeresztési j.-ból a derecskei j.-ba; Kőtegyán, Méhkerék a sarkadi főszolgabírói kirendeltségtől a cséffa—nagyszalontai j.-hoz (Bihar); Szabolcsbéka a tiszai j.-ból a kisvárdai j.-ba (Szabolcs); Penészlek *Szabolcs megyéből Szatmár megyébe*; Vállaj, Mérk a csengeri j.-ból a mátészalkai j.-ba (Szatmár); Tiszaberek, Kishódos, Nagyhódos a megszünt kölcei főszolgabírói kirendeltségtől a csengeri j.-ba (Szatmár); a kölcei főszolgabírói kirendeltség megszünt és 15 községe: (Kisnamény, Csaholc, Túrricse, Vámosoroszi, Kispalád, Botpalád, Magosliget, Kölce, Füled, Sonkád, -Tiszabecs, Milota, Uszka, Tizsakóród, Tizsacsécse) a fehérgyarmati j.-ba (Szatmár); Záhony, Győröske *Ung megyéből Szabolcs megyébe* lett átcsatolva.

Gömör és Kishont megyéből megmaradt feledi és putnoki járás 21 községe, *putnoki járás* néven, mint 7-ik járás *Borsod megyéhez* tartozik.

Abaúj-Torna megye gönci járásából kihasítva 15 község, a füzérkomlói

szolgabírói kirendeltséget alkotja: Füzér-radvány, Füzérkajata, Kovácsvágás, Vágás-huta, Pálháza, Filkeháza, Kisbózsva, Kis-huta, Nagybózsva, Nagyhuta, Füzérkomlós, Füzér, Hollóháza, Nyíri, Pusztafalu.

A Bihar megyei Sarkad nk. szolgabírói kirendeltség.

Jász-Nagykun-Szolnok megyében központi járás néven, Szolnok r. t. város székhellyel új járás alakult. A hozzátartozó községek: Besenyszög, Kőtelek, Nagykörű, Rákócifalva, Szajol, Tiszavárkony és Vezseny nagyközségek.

Gyöngyöspüspöki n. k. megszünt és Gyöngyös r. t. várossal egyesült.

Pusztaszentimre n. k. nevét Soltszentimré-re változtatta (Pest).

Zalamindszent, Zalapataka és Zala-lövő kisközségek nagyközséggé egyesültek Zala-lövő néven.

Somoskőújfalú és Somoskő községeket a cseh megszállás alól visszacsatolták.

Járásnévváltozások. A csongrád megyei tiszáninneni járás nevét kiskúndorozsmai j.-ra, a bereg megyei tiszaháti j. vásárosmaményi j.-ra, a bihar megyei cséffai j. nevét cséffa-nagyszalontai és a nagyléti j. székellyhídi j.-ra változtatta, míg Torontál megye nagyszentmiklósi j. nevéből torontáli járás lett.

A csonka megyékből egyesített megyék száma hatra szaporodott. Újabban Arad—Csanád—Torontál, továbbá Borsod—Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéket alkották. Előbbinek Makó rtv. utóbbinak Miskolc thjv. a megyei székhelye.

Fenti változások alapján kitűnik, hogy a m. kir. közp. statisztikai hivatal 1922.

évben kiadott helységnévtára teljesen hasznavehetetlen, hiszen kevés embernek áll módjában ilyen tömegű közigazgatási változást állandóan nyilvántartani. Remélhetőleg az új helységnévtár hamarosan meg fog jelenni.

Czakó István.

Az európai kivándorlás. Csak néhány számot óhajtunk ideiktatni, de elegendőt ahhoz, hogy a világháború tisztító hatásaira rávilágítsunk. Angliában még ma is 2 millión felül van a munkanélküliek száma. Az egész világ-termelés a háború óta nem emelkedett a békebelinek az 50%-ára. Mindenféle óriási pangás.

Mégis a békeévek nagy termelése ellenére az európai kivándorlás Európából évente kb. 1,200.000 embert sodort az „új haza”-ba, akik ott kerestek boldogulást.

A világháborút követő gazdasági krízis, a vörös agitáció ellensúlyozására szükségessé vált engedékenység a munkásság kívánságával szemben, — mert az amerikai munkásság nem tartja kívánatos elemnek az Európából jövő olcsó munkaerőt, — másrészt éppen a kelet-európai proletariátus távoltartásának szükségessége arra készítette az amerikai kormányt, hogy a bevándorlást korlátozza. Ezek az intézkedések abban állottak, hogy a *szinesek* előtt teljesen lezárták az Egyesült Államok határait, az európai bevándorlást pedig az u. n. „Trecentum-törvény”-nyel hihetetlen módon leszorították. Eszerint évente csak az egyes nemzetiségek 1910. évi számának 3%-át engedik be. Ezzel az összes bevándorlók számát sikerült 1,200.000-ről 358.000-re csökkenteni! De még ezzel sem elégedtek meg. További céljuk az volt, hogy az olasz, orosz és lengyel kivándorlók számárányát újra csökkentsék, az angolszászoknak pedig kedvezzenek. Újabb törvényben tehát elrendelték, hogy a 3% az 1890. évi népszámlálás alapján

számítandó. A most folyó évre ezért már csak 165.000 *bevándorlót* fogadtak be! Ennek az igazi értelmében azonban csak akkor tűnik ki, ha a nemzetiségi összetételt vizsgáljuk. Kitűnik ugyanis, hogy Nagybritanniából 1913—1914-ben 107.000 vándorolt ki, 1922—1923-ban 77.000-et engedtek be, az újabb szigorítás után 1924—1925-ben pedig 62.500-at. Ezzel szemben az olaszok számát 42.000-ről 4000-re, a lengyelekét 31.000-ről 9000-re, az oroszokét 24.000-ről 1900-ra, a magyarokét 500-ra, de itt a megszállt országrészekről jelentkezőket is figyelembe veszik. 1927. július 1-től 150.000 lesz a megengedett létszám és az egyes nemzetiségek létszáma 1/700 részét veszik majd alapul az elosztáskor. (Geopolitik 1925.)

Érdekes egyébként, hogy pl. Olaszországból az amerikai (USA) tilalom ellenére is 1921-ben 165.000, majd 1922-ben 188.000 és 1923-ban 284.000 ember vándorolt ki. Vajjon hová?

De nemcsak az európaiakat sújtják ezek a rendelkezések. Ismeretes, hogy ebben a kérdésben az USA és Japán között már ismételtelen háborús konfliktus kitörése fenyegetett. A legújabb hírek szerint Japán erőlyesen lát hozzá népfölöslegének megfelelő elhelyezéséhez, amire annál is inkább szüksége van, mert Amerikán kívül a brit birodalom sem engedi honfiai letelepedni. Az egyetlen Kanada kivétel, mert esztendőnkint néhány száz japánt befogad. Tomito, a japán munkaügyi hivatal igazgatója, megállapodást létesített nemcsak a mexikói kormánnyal, amely megengedi a japán földművesek letelepedését, hanem különösen *Braziliával*. Itt már eddig is kb. 35.000 japán él, még pedig Igap nevű telepen, mely teljesen japán, saját iskolával, japán napilapokkal, mintegy 12.000 gazdálkodó, az ország többi részén pedig szétszórva 20.000-nél több, főként cselédsorban. Az évi kontingenst 10.000-re tervezik. (La Géogr. 1925.)

Kozlov mongol expedíciója 20 havi tartam után végetért és az utazó 50 nagyértékű ládával megérkezett Szentpétervárra. Állítólag megtalálta a régi mongol fővárosnak, *Karakhoto*-nak romjait és ugyanott egy 2500 kötetnyi könyvtárt, melynek kötetei 7, részben ma már holt nyelven irattak. (Geogr. Zeitschr. 1925.)

A newyorki természettudományi múzeum expedíciói Mongoliában. Roy Chapman *Andrews* vezetésével ez év elején indult el Pekingből a 4-ik amerikai expedíció Nyugat-Mongoliába. Óriási apparátussal, költséget nem kímélve, nagy autó- és tevé-karavánokkal indultak el az amerikaiak amaz elméletüknek bizonyítására, hogy Belső-Ázsia a hazája a magasabb rendű állatoknak és az embernek is.

Japán expedíció Mongoliába. Ez év végére Japán 60 tudósból, mérnökből, közgazdászából, orvosból álló expedíciót küld Mongoliába. Az expedíció, mely egyetemi hallgatókat is visz magával, filmfőlvételekre is készül. (La Géogr. 1925.)

Platina- és krómvas-telepek Afrikában. Lydenburgban (Natal) vasútépítés közben platinát és krómvasat fedeztek fel. Azt remélik, hogy a johannesburgihoz hasonló, gazdag telepekről van szó.

Németország külkereskedelme 1924-ben. Németország külkereskedelme az 1924. évben a következőképpen alakult:

millió

Behozatal 9317 (1913: 11206) ar. márka
Kivitel 6567 (1913: 10199) „ „

Árúk szerint a behoz.: nyersany. 3686, élelmiszer 2677, készgyártm. 1781, félgy. 898, Kivit.: készgyárt. 5191, nyersany. 468, félgy. 440, élelm. 420. Országok

szerint behozatalban vezetnek USA 1754, Nagybritannia 881, Franciaország 732, Argentina 519. Kivitel Hollandiába 649, Nagybrit. 611, USA 509, Svájc, 380. Csehország 379, Ausztria 316.

Statisztikai adatok Németországból. 1921-ben a vasutak hossza 52.377 km., víziutak 1922-ben 12.216. Kereskedelmi hajótér 2·5 millió t. (1923). A táviróvonalak hossza 224.000 km., telefon-állomások száma 1,900.000; 1922-ben 83.000 személy- és 44.000 teherauto volt forgalomban.

A lakosság 59,852.682 (1919); 62,281.000 (1923). Kivándorlás 1923: 115.000. Terület 472.034 km., népsűrűség 127.

Statisztikai adatok Franciaországból. Terület 550.986 km. A lakosság 1921-ben: 39,195.000. Népsűrűség 71.

Vasút 42.688 km. (1919), víziutak 12.500 km. Keresk. hajótér (1921): 2·7 milliót. A telefonállomások száma 511.000.

Brazília új fővárosa. Rio de Janeiroból a Brazíliai Egyesült Államok fővárosát készülnek áttenni a Goyaz fennsíkra, ahol most épül a modern főváros: *Brazília*.

Kereskedelmi célokat szolgáló légi járatok. Habár a repülőgép nem is valószínűtlen meg mindazokat a vérmes reményeket, melyeket hozzája fűztek, itt-ott már megszervezett légi járatokat ismét meg kellett szüntetni, az utóbbi esztendő eredményei mégis nagyon figyelemre méltóak. Az egyik érdekes tapasztalás, hogy az egyes országokban beállított járatoknál jóval kedvezőbbek az internacionális vonalak. Franciaországban pl. az 1919–1920 években alakult 11 társaság közül több ismét beszüntette működését. Jelentős légi járatok vannak Párizs és

London, Toulouse—Casablanca, London—Konstantinápoly, Párizs—Varsó között. Franciaország afrikai gyarmatai aránylag közel vannak az anyaországhoz, itt ezért sűrűn járnak a repülőgépek, ezek a járatok azonban nem annyira kereskedelmi célokat szolgálnak: hivatalnokokat, katonákat, betegeket szállítanak, tehát a gyarmatok igazgatásában jelentős szerepet töltenek be. Párizs légikikötőjének forgalma ezért jelentékenyen megnövekedett.

Év	Repülő-gép	Utazó	Aru kgr.-ban	Postai küld. (lev.) kg-ban
1919	485	669	6882	—
1920	3359	6856	120745	1475
1922	4710	18904	454412	3379
1923	3335	11605	667732	2261

Az amerikai Egyesült Államokban élénk forgalom van New-York és San-francisco között. Itt is, meg New-York és Kuba között a posta forgalmának gyors lebonyolítása nagy jelentőségű. Eddig a posta Toulouse-ból Casablancába 5 nap alatt tette meg az utat, most 29, kedvező időjárás esetén éppen csak 13 órára van szükség. Ennek meg is látszik a hatása: 1919-ben még csak 9000 levelet továbbítottak, 1922-ben ellenben már 1,400.000-et

Azsiában Japán, Kína és Sziám tart fenn légijáratokat. Érdekes, hogy utóbbi több vonalat tart fenn a selyemipar szolgálatában. (Annales de Géogr. 1925).

A Szt. Lőrinc-folyam csatornái. Kanada és az Egyesült Államok 1921-ben

törvényhozási úton elfogadták a Szt. Lőrinc-folyam és a Nagytavak 3600 km hosszú hajózó útjának újabb szabályozását. Ma 3-6 m mély járatú hajókkal már hajózható ez az út. A zuhatagokat mindenütt csatornák kerültek meg, hatalmas kamaraszilipekkel, a sellőkön sziklamedret repesztettek. Az újabb terv szerint a csatornákat és a medret mindenütt a legnagyobb óceánjárók használatára óhajtják alkalmassá tenni. E hatalmas terv keresztülvitele 2 milliárd dollárba kerül, tehát kétszer annyiba, mint a Panama-csatorna megépítése. Elkészülte után a kanadai búzát már a Felső-tó partján hajózhatják be és kétszeri átrakodást, költséges vasúti szállítást takarítanak meg.

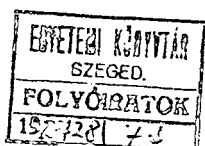
Ezenfelül a Szt. Lőrinc-folyam partmellékét a zuhatagok vízerejének kihasználása útján 500 km szélességben (Budapest—Brassó) ellátnák villamos energiával.

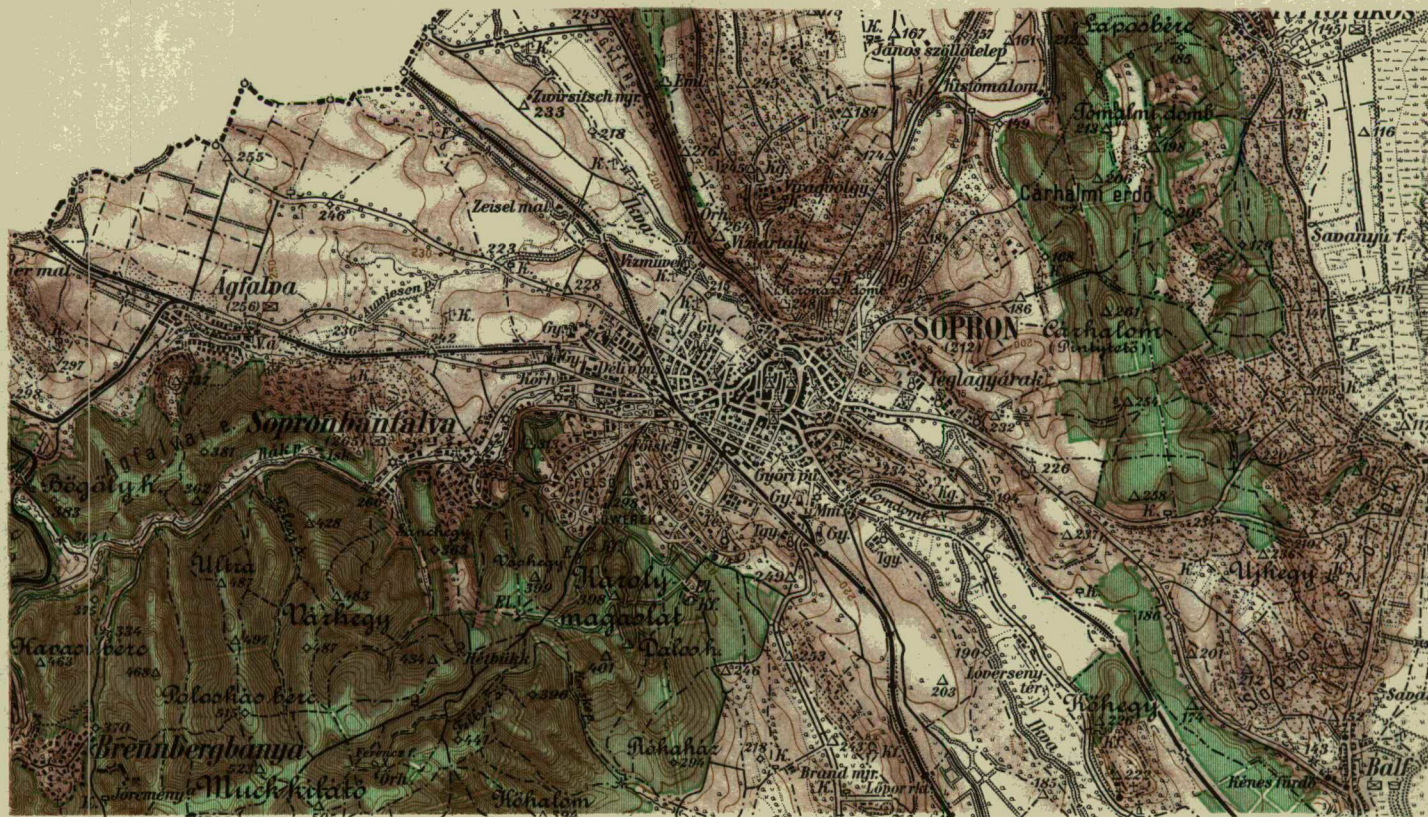
Németország új 1 : 5000 méretű topometriai alaptérképet ad ki, melynek 144.000 drb térképlapja egyenkint 40×40 cm nagyságú, teljesen új földi és légi fotogrammetriai felvételek alapján.

(Geogr. Zeitschr.)

Hollandiában Dordrecht városa újabb 1000 ha-nyi terület ármentesítése céljából 3,000.000 forintnyi (csaknem 100 milliárd magyar papírkorona) alaptőkével társaságot alapított.

(Geogr. Zeitschr.)

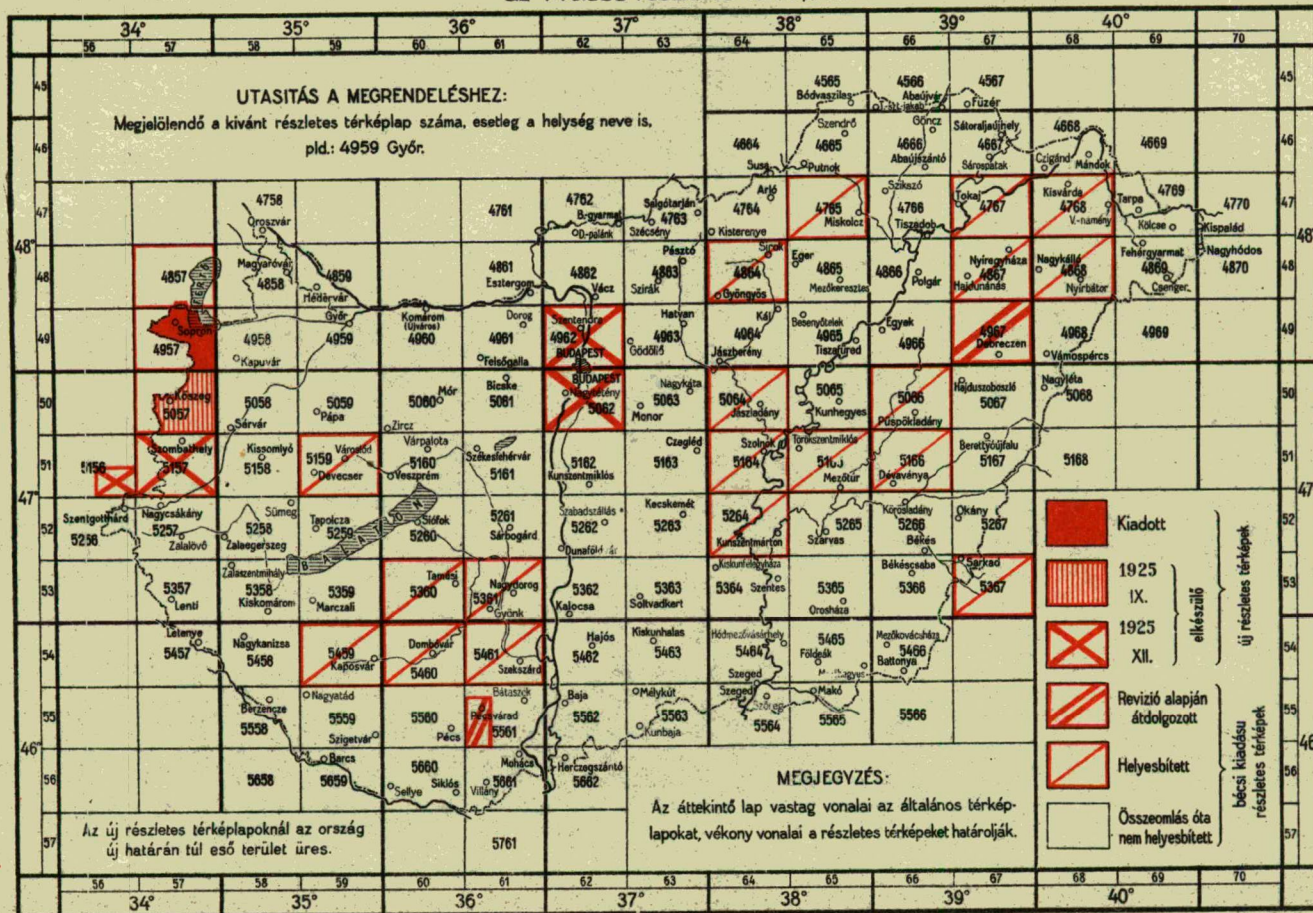

MINTALAP a m. kir. Állami Térképészet új reambulált 1:75.000 mértékű részletes térképeiről.

ÁTTEKINTŐ LAP

az 1:75.000 részletes térképhez

Föld és ember V.évf. III. melléklet.

Az **EMBERFÖLDRAJZI SZAKOSZTÁLY** kezdeményezésére és a Magyar-Holland Kulturgazdasági r.-t közreműködésével megindult az

oktatófilmek iskolai bemutatója.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ónagyméltósága a filmek megtekintését kötelezővé tette, egyúttal azonban biztosította az ifjúság 15 %-ának az ingyenyjegyeket. A többi diák 3500 koronás jeggyel látogatja az előadásokat. A mutatkozó jövedelem 10 %-át Szakosztályunk a látogató intézetek földrajzi szertárának biztosította. Ezenfelül tekintélyes a részesedése a FÖLD ÉS EMBER-nek, az Eötvös-alapnak, egyszerűen, a szervezet teljesen altruista.

Az eddig approbált filmek a következők:

Az Alpok

Földközi-tenger

Optikai csalódások

Perpetuum mobile

A cseppfolyós levegő

A szív működése

A folyóvíz munkája

Hogyan leszek egészséges (sport)

Franciaország

Hollandia

Hasznos és kártékony állatok

A drótnélküli táviró

Élet a tengerben

Finnország I. és II. rész

Budapest

A hollandi szív.

Intézetek, melyek oktatófilmelőadást óhajtanak rendezni, forduljanak a **Magyar-Holland Kulturgazdasági r.-t.-hoz** (VIII, Ullői-út 4. sz.).

A MŰVELT MAGYAR KÖZÖNSÉG FIGYELMÉBE!

Az emberiség érdeklődésének homlokterében ma a népfajok, a népelet és a népilek tudományos kérdései vannak. Hazánkban a

MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG

az, mely e kérdésekkel legtöbbet foglalkozik. A társaság 1889-ben alakult, tagja lehet minden nagykorú egyén, aki ebbeli óhaját, nevének, foglalkozásának, lakásának pontos adataival és a Társaság valamelyik tagjának ajánlatával a Társaság Titkári Hivatalának bejelenti. Rendtagsági díj évi 2 aranykorona; a rendtagság legalább 3 évre kötelező. (Alapítótagság címén a Társaság magánosoktól 50, jogi személyektől 100 aranykoronánál kevesebbet nem fogad el. Jogi személy csak mint alapító léphet a Társaságba.)

A **MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG** néptanulmányi munkákat támogat, nyilvános fölolvasóüléseket és vándorgyűléseket tart; hivatalos közlönye a

N É P É L E T

(AZ »ETHNOGRAPHIA« HARMADIK ÉVFOLYAMA)

című közérdekű havi folyóirat; ezt a tagok tagilletményül kapják. A folyóirat előzetes útján is megszerezhető; előfizetési ára évi 4 ar. kor. (Egy teljes évfolyam bolti ára 6 ar. kor.) Tagsági díjak, előfizetési pénzek a *Magyar Néprajzi Társaság Pénztára* (Budapest, VIII. Múzeum-körút 14-16.), tudakozódások, bejelentések (válaszbélyeggel) a *Magyar Néprajzi Társaság Titkári Hivatala* (Budapest, X. Tisztviselőtelep, Elnök-u. 13.) címére küldendők. (Csekkszámla a M. kir. Postatakarékpénztárnál: 3019.)

A MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMI TÉRKÉPÉSZET
DR. KOGUTOWICZ KÁROLY új iskolai atlaszainak kiadója.

Ha atlaszra kézi térképre fali térképre

van szüksége, levelezőlapon kérje díjtalan
nagy képes áriegyzékemet
földrajzi művekről

KÓKAI LAJOS KÖNYV-
 KERESKEDESE
 Budapest IV, Kamermayer Károly-utca 3. sz.
 (TELEFON 74—94.)

A KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA KÖNYVOSZTÁLYA

ajánlja az alábbi értékes, földrajzi vonatkozású műveket

BUDAY LÁSZLÓ: A megcsontított Magyarország	56.000 K
CHOLNOKY JENŐ dr.: Általános földrajz, I—II. köt. Budapest 1923.	56.000 K
— A föld és népei, I. köt., Amerika. Budapest 1917.	168.000 K
FODOR FERENC dr.: Magyarország gazdasági földrajza. Bpest 1924.	210.000 K
HEDIN SVEN: Csangpo láma zárandokútja. Ford. Gerely Jolán. Budapest	91.000 K
— Csangpo láma a nomádok földjén. Ford. Gerely Jolán. Bpest	105.000 K
KOGUTOWICZ Zsebatlasza 1922. Magyarország. 1923. Európa. 1924. Többi világrészek. 1925. Általános földrajz. 1926. Földrajzi lexikon (felkészületben). Kötetenként 28.000 K helyett	20.000 K
LEIDENFROST GYULA dr.: Kalandozások a tengeren. Egy tenger- kutató naplója. Budapest 1924.	70.000 K
MAGYAR FÖLDRAJZI ÉRTEKEZÉSEK:	
I. FODOR FERENC dr.: Magyarország természetviszonyai	6.000 K
II. SCHILLING GÁBOR dr.: Csapadék és orográfia	4.000 K
III. PRING GYULA dr.: Magyarország településformái	6.000 K
IV. CHOLNOKY JENŐ dr.: Az emberföldrajz alapjai	20.000 K
OSSENDOWSKI F.: Állatok, emberek, istenek. Budapest 1924.	126.000 K
PRINZ GYULA dr.: Európa városai	147.000 K
— Európa természeti földrajza. Budapest 1923.	112.000 K
STEIN AUREL: Indiából Kínába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913—16. Budapest 1923.	56.000 K
STEINER LAJOS dr.: A Föld mágneses jelenségei. Budapest 1923.	37.200 K
TELEKI PÁL gr. dr.: Amerika gazdasági földrajza. Budapest 1923.	28.000 K

Tanári., ifjúsági., egyesületi könyvtárak — a rendelés nagysága szerint —
 könyvajándékban részesülnek.

MEGRENDELÉS CÍME:

BUDAPEST VIII, MŰZEUM-KÖRÜT 6. SZ. GÓLYAVAR.